

LES TERMINACIONS ÀTONES DE PRIMERA I SEGONA PERSONA DEL PLURAL EN CATALÀ: UNA APROXIMACIÓ DIACRÒNICA I GEOLINGÜÍSTICA¹

MAR MASSANELL I MESSALLES
Universitat Autònoma de Barcelona
mar.massanell@uab.cat

RESUM

Una de les evolucions característiques del català, enfront d'altres llengües romàniques, és el tancament en [e] de A àtona en síl·laba final travada llatina o romànica (RÖSAS > *roses*, CANTANT > *canten*, ASPARĂGU > *espàrrec*). Malgrat això, les terminacions àtones de primera i segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu i del condicional coneixen en parlars nord-occidentals variants que sembla que restringeixin l'abast del tancament esmentat ([kan'taβam], [kanta'riaw]). En el present article, partint d'un corpus enregistrat en quaranta localitats nord-occidentals, es delimita l'àrea en què les terminacions àtones -AMUS, -ATIS han arribat a un resultat diferent de *-em*, *-eu*. Tot seguit, amb l'ajuda de materials cartografiats en l'*Atlas Lingüístic del Domini Català (ALDC)* i de documents aplegats en el *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*, es descarta la possibilitat que les variants nord-occidentals estudiades es puguin explicar en termes estrictament fonètics. Finalment, a l'empara del marc teòric de la morfologia natural, es basteix una justificació per als canvis en les terminacions àtones de primera i segona persona del plural, la qual parteix de la conversió de variants al·lofòniques en autèntics al·lomorfs, gràcies a la redistribució dels quals dins dels paradigmes temporals s'assoleix una major congruència del sistema flexiu verbal.

PARAULES CLAU: canvi lingüístic, morfologia natural, flexió verbal, vocals posttòniques, català nord-occidental, català antic, imperfet d'indicatiu, condicional, imperfet de subjuntiu.

FIRST AND SECOND PERSON PLURAL UNSTRESSED ENDINGS IN CATALAN: A DIACHRONIC AND GEOLINGUISTIC APPROACH

ABSTRACT

One of the characteristic evolutions of Catalan, as opposed to other Romance languages, is the A > [e] closure in unstressed final syllables if they are closed by a consonant (RÖSAS > *roses* 'roses', CANTANT > *canten* 'they sing', ASPARĂGU > *espàrrec* 'asparagus'). Despite this, in North-Western Catalan, there are variants of first and second person plural unstressed endings of the imperfect indicative and conditional tenses that seem to restrict the scope of the aforementioned closure (*cantàvem* [kan'taβam] 'we sang', *cantaríeu* [kanta'riaw] 'you_{plural} would sing'). In this paper, on the basis of a corpus recorded in forty North-Western survey points, we delimit the area in which unstressed verb endings derived from Latin -AMUS, -ATIS have arrived to a result

¹ Aquest treball ha estat possible gràcies al Grup de Recerca en Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània, finançat per l'AGAUR (2017-SGR-1696), l'investigador principal del qual és Daniel Casals i Martorell (UAB). Agraïxo als dos revisors anònims les seves observacions, les quals han contribuït a millorar l'article.

other than *-em*, *-eu*. Next, with the help of linguistic data mapped in *Atles Lingüístic del Domini Català* (ALDC), and searching the *Corpus Informatitzat del Català Antic* (CICA), we discard the possibility that these North-Western variants could be explained in strictly phonetic terms. Finally, within the framework of the Natural Morphology Theory, we provide an explanation for the changes in unstressed first and second person plural endings, starting from the conversion of allophonic variants into true allomorphs, thanks to the redistribution of which within tenses paradigms a greater congruence on the verbal system is obtained.

KEY WORDS: linguistic change, Natural Morphology, verb inflection, post-stressed vowels, North-Western Catalan, Old Catalan, imperfect indicative, conditional, imperfect subjunctive.

1. INTRODUCCIÓ

En català, la síl·laba final de les formes verbals de primera i segona persona del plural pot ser tònica o àtona. Així, rep l'accent en el present d'indicatiu, en el present de subjuntiu i en l'imperatiu, les formes oxítones dels quals presenten terminacions coincidents en la major part dels dialectes (*cantem*, *canteu*), i també en el futur (*cantarem*, *cantareu*).² En canvi, l'esmentada síl·laba final conté una vocal àtona en l'imperfet d'indicatiu (*cantàvem*, *cantàveu*), en el condicional (*cantariem*, *cantariéu*), en l'imperfet de subjuntiu amb ròtica, emprat en valencià (*cantàrem*, *cantàreu*), i en l'imperfet de subjuntiu amb sibilant, propi de la resta del domini lingüístic (*cantéssem*, *cantésseu*, formes clàssiques mantingudes encara en parlars balears i nord-occidentals, o *cantéssim*, *cantéssiu*, variants contemporànies en expansió). Aquesta vocal desinencial àtona de grafia *e*, d'acord amb les normes ortogràfiques del català, constitueix l'objecte d'estudi del present article.

1.1. Els fets generals

Una de les característiques de la flexió verbal de la llengua catalana és que la primera i la segona persona del plural presenten, en determinats temps verbals, un comportament flexiu compartit per ambdues que les separa de la resta de formes que integren el paradigma. Això és cert per a tots aquells temps en què la síl·laba final de les persones esmentades és tònica. Així, en el present d'indicatiu, en el present de subjuntiu i en l'imperatiu, la primera i la segona persona del plural duen l'accent a la desinència, damunt de la vocal temàtica, mentre que la resta de formes són rizotòniques: *cantem*, *canteu* enfront de *canto*, *cantes*, *canta*, *canten*, en el primer cas; *cantem*, *canteu* enfront de *canti*, *cantis*, *canti*, *cantin*, en el segon, i *cantem*, *canteu* enfront de *canta*, *canti*, *cantin*, en el darrer. En una altra ocasió, la diferència no té a veure amb la posició de la vocal

² Per comoditat expositiva, quan la diversitat dialectal no és necessària per al fil argumental de l'article, recorrem en els exemples a les formes flexives més difoses en l'estàndard del Principat.

tònica, sinó que es manifesta a través de la variació del timbre vocàlic. És el que s'esdevé per al paradigma de futur, que presenta la peculiaritat que la marca temporal hi és tònica:³ *cantarem*, *cantareu*, amb *e* oberta en català central, enfront de *cantaràs*, *cantarà*, *cantaran*, amb *a*, i de *cantaré*, amb *e* tancada a la major part del domini lingüístic.⁴ La taula 1 recull les formes d'aquests quatre temps verbals en què la primera i la segona persona del plural formen una subagrupació flexiva diferenciada dins del conjunt del paradigma.

present d'indicatiu	present de subjuntiu	imperatiu	futur
<i>canto</i> <i>cantes</i> <i>canta</i>	<i>canti</i> <i>cantis</i> <i>canti</i>	- <i>canta</i> <i>canti</i>	<i>cantaré</i> <i>cantaràs</i> <i>cantarà</i>
<i>cantem</i> <i>canteu</i>	<i>cantem</i> <i>canteu</i>	<i>cantem</i> <i>canteu</i>	<i>cantarem</i> <i>cantareu</i>
<i>canten</i>	<i>cantin</i>	<i>cantin</i>	<i>cantaran</i>

Taula 1. Paradigmes flexius de present d'indicatiu, present de subjuntiu, imperatiu i futur, en què s'observa el comportament flexiu compartit de la primera i la segona persona del plural, en oposició a la resta.

En canvi, quan la primera i la segona persona del plural contenen una vocal àtona a la desinència, no presenten una unitat de comportament pròpia oposada a la resta del paradigma. És el que passa en l'imperfet d'indicatiu i el condicional, i també en l'imperfet de subjuntiu amb ròtica, emprat en valencià, que mostren una distribució sistemàtica entre les vocals àtones *a* i *e* en les terminacions. Així, *a* ocorre en síl·laba final lliure, és a dir, en les dues formes sense marca personal explícita, que són la primera i la tercera del singular, sincrètiques entre si (*cantava*, *cantaria*, *cantara*). En canvi, *e* apareix en síl·laba final travada, o sigui, en les quatre formes amb marca personal explícita, incloses la primera i la segona del plural, que no es comporten de manera diferent de com ho fan la segona del singular i la tercera del plural (*cantàvem*, *cantàveu* com *cantaves*, *cantaven*; *cantàriem*, *cantàrieu* com *cantaries*, *cantarien*, i *cantàrem*, *cantàreu* com *cantares*, *cantaren*).

³ Només el futur i el condicional, originats per la gramaticalització de perífrasis deòntiques formades per l'infinitiu del verb principal i una forma conjugada de l'auxiliar HABEO, tenen marques de temps tòniques, a causa de la dominància de l'accent situat més a la dreta: CANTÁRE HABEO > *CANTAR-ÁIO > *cantaré*, CANTÁRE HABÉBAM > *CANTAR-ÍA(M) > *cantaria*.

⁴ En el cas del futur, el patró no és el mateix per a tots els dialectes. En el català occidental, en què la *e* llarga llatina ha mantingut el resultat de *e* tancada (CANTARE HABĒMUS > *CANTAR-ÉMUS > *cantar[e]m*, CANTARE HABĒTIS > *CANTAR-ÉTIS > *cantar[e]u*) no s'estableix oposició entre les formes de primera i segona persona del plural i la de primera persona del singular (CANTARE HABEO > *CANTAR-ÁIO > *canta*['raj] > *canta*['rɛ] > *canta*['re]), excepte en alguns parlars, sobretot pallaresos, en què el diftong [aj] ha aturat l'evolució en l'estadi [ɛ]. Tanmateix, l'oposició respecte de la segona i la tercera persona del singular i la tercera del plural és comuna a totes les varietats catalanes. Com veurem a §4.2.3, el patró occidental del futur tindrà un paper molt rellevant per a explicar el desenvolupament de les terminacions que estudiem en el present article.

Aquesta diferència gràfica queda neutralitzada en la pronúncia del català oriental, en què *a* i *e* àtones conflueixen en vocal neutra, fet que ha abocat a la identitat fonètica de la marca temporal per a totes les persones de l'imperfet d'indicatiu ([kən'taβə], [kən'taβəs], [kən'taβə], [kən'taβəm], [kən'taβəw], [kən'taβən]) i del condicional ([kəntə'riə], [kəntə'riəs], [kəntə'riə], [kəntə'riəm], [kəntə'riəw], [kəntə'riən]). Tanmateix, l'alternança entre *a* i *e* que recullen les normes ortogràfiques del català reflecteix les realitzacions majoritàries del català occidental i, en particular, del valencià, en el qual no s'ha produït la confluència vocàlica esmentada i, per tant, s'hi serva la convivència de dues pronúncies alternants per a les marques d'imperfet d'indicatiu ([kan'tava], [kan'taves], [kan'tava], [kan'tavem], [kan'tavew], [kan'taven]), de condicional ([kanta'ria], [kanta'ries], [kanta'ria], [kanta'riem], [kanta'riew], [kanta'rien]) i d'imperfet de subjuntiu ([kan'tara], [kan'tares], [kan'tara], [kan'tarem], [kan'tarew], [kan'taren]).

Més enllà del respecte per la pronúncia d'un bon nombre de varietats occidentals, l'alternança gràfica entre *a* i *e* sancionada per la normativa es justifica, històricament, per un procés fonètic esdevingut en els orígens de la llengua: la divergència evolutiva de la A àtona en síl·laba final segons que es trobés en posició lliure, és a dir, no seguida de consonant –circumstància en què mantenia el timbre, per exemple: RÖSA(M) > *rosa*, CANTABA(M) > *cantava*– o travada, és a dir, seguida de consonant –cas en què es tancava en [e], per exemple: RÖSAS > *roses*, CANTABAS > *cantaves*–, com queda reflectit en els textos catalans més antics i en la tradició gràfica medieval. Traslladada de la diacronia a la sincronia, aquesta llei fonètica legitima la interpretació segons la qual, en les varietats occidentals que mostren l'alternança entre *a* i *e* tal com l'hem descrita, hi ha un únic morf d'imperfet d'indicatiu, fonològicament /va/, un únic morf de condicional, fonològicament /'ria/, i un únic morf d'imperfet de subjuntiu, fonològicament /ra/, que es realitzen com a [va], ['ria] i [ra] quan no hi actua cap regla transformadora, i com a [ve], ['rie] i [re] quan es troben en el context adequat perquè hi actui la regla de tancament de /a/ en [e], és a dir, quan ocorren en síl·laba travada.

El paradigma de l'imperfet de subjuntiu amb sibilant, emprat en les varietats no valencianes, mostra un patró diferent, encara que amb similituds amb el de l'imperfet d'indicatiu, el condicional i l'imperfet de subjuntiu amb ròtica. La diferència està motivada pel fet que en llatí la vocal de la marca de temps no era una A, com en els casos anteriors, sinó una E. Contràriament al que es va esdevenir amb la vocal màximament oberta, les altres es van perdre regularment en posició final àtona, excepte quan la sil·labificació en requeria el manteniment. Per aquesta raó, en l'imperfet de subjuntiu amb sibilant es va generar una alternança en la marca temporal entre un segment asil·làbic, -s, i un de sil·làbic, -sse-. La reducció a -s es va esdevenir en síl·laba final lliure, és a dir, en les dues formes que havien perdut la consonant final que actuava com a marca de persona, que són la primera i la tercera del singular, ara sincrètiques

entre si (*cantés*). Al seu torn, *-sse-* va mantenir-se en les altres quatre formes del paradigma, les que conserven una marca personal explícita, concretada en unes consonants finals que necessiten la vocal precedent per a poder adjuntar-se. Novament, doncs, la primera i la segona persona del plural no es comporten de manera diferent de com ho fan la segona del singular i la tercera del plural: *cantéssem*, *cantésseu* com *cantesses*, *cantessen* (i, en les variants contemporànies, *cantéssim*, *cantéssiu* com *cantessis*, *cantessin*).

La taula 2 recull les formes flexives d'aquests quatre temps verbals en què la primera i la segona persona del plural actuen de la mateixa manera que la segona del singular i la tercera del plural.

imperfet d'indicatiu	condicional	imperfet de subjuntiu amb ròtica	imperfet de subjuntiu amb sibilant
<i>cantava</i>	<i>cantaria</i>	<i>cantara</i>	<i>cantés</i>
<i>cantaves</i>	<i>cantaries</i>	<i>cantares</i>	<i>cantesses</i> (o <i>cantessis</i>)
<i>cantava</i>	<i>cantaria</i>	<i>cantara</i>	<i>cantés</i>
<i>cantàvem</i>	<i>cantariem</i>	<i>cantàrem</i>	<i>cantéssem</i> (o <i>cantéssim</i>)
<i>cantàveu</i>	<i>cantàrieu</i>	<i>cantàreu</i>	<i>cantésseu</i> (o <i>cantéssiu</i>)
<i>cantaven</i>	<i>cantarien</i>	<i>cantaren</i>	<i>cantessen</i> (o <i>cantéssin</i>)

Taula 2. Paradigmes flexius d'imperfet d'indicatiu, condicional i imperfet de subjuntiu amb ròtica i amb sibilant, en què s'observa, per a la primera i la segona persona del plural, el comportament flexiu compartit amb la resta de formes amb marca personal explícita.

1.2. Els fets particulars

La sistematicitat en la distribució de *a* i *e* àtones en les terminacions verbals de l'imperfet d'indicatiu i del condicional segons que la vocal ocorri en síl·laba oberta o tancada, reflectida en les formes ortogràfiques, i que respon a la realitat fonètica de moltes varietats valencianes, no es retroba, tanmateix, en la pronúncia d'un bon nombre de varietats nord-occidentals. Ho exemplifiquem, a la taula 3, amb les formes fonètiques de la parla d'Arbeca (les Garrigues), en què es fa evident que, en aquesta varietat nord-occidental, la primera i la segona persona del plural escapen de la generalització segons la qual, en els paradigmes flexius esmentats, [a] ocorre en síl·laba lliure i [e], en síl·laba travada.

imperfet d'indicatiu		condicional	
<i>cantava</i>	[kan'taβa]	<i>cantaria</i>	[kanta'ria]
<i>cantaves</i>	[kan'taβes]	<i>cantaries</i>	[kanta'ries]
<i>cantava</i>	[kan'taβe]	<i>cantaria</i>	[kanta'rie]
<i>cantàvem</i>	[kan'taβam]	<i>cantariem</i>	[kanta'riam]
<i>cantàveu</i>	[kan'taβaw]	<i>cantàrieu</i>	[kanta'riaw]
<i>cantaven</i>	[kan'taβen]	<i>cantarien</i>	[kanta'rien]

Taula 3. Contrast entre la distribució de *a* i *e* en les formes ortogràfiques dels paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional, i la distribució de [a] i [e] en la varietat nord-occidental de la vila d'Arbeca, a les Garrigues.

Partint d'aquests fets, el present article tracta de les terminacions àtones de primera i segona persona del plural en català, especialment les que ocorren en l'imperfet d'indicatiu (*cantàvem, cantàveu*) i el condicional (*cantàriem, cantaríeu*), sense oblidar, però, les connexions amb les de l'imperfet de subjuntiu amb ròtica (*cantàrem, cantàreu*) i amb sibilant (*cantéssem, cantésseu* o *cantéssim, cantéssiu*), amb l'objectiu de revelar el comportament particular que presenten en diverses varietats nord-occidentals i d'escatir-ne les causes. Per a fer-ho seguim tres passos.

En primer lloc, des d'un enfocament diacrònic, analitzem la informació continguda en les gramàtiques històriques sobre l'evolució de la vocal llatina A en posició posttònica interna i final, i com s'aplica a les terminacions verbals objecte d'estudi. En segon lloc, des d'una perspectiva dialectal, i partint d'un corpus del català nord-occidental que conté totes les formes flexives simples de cinc verbs regulars, establim els diversos paradigmes d'imperfet d'indicatiu, de condicional i d'imperfet de subjuntiu que conviuen en un nombre significatiu de parlars d'aquest dialecte, per a cadascun dels quals descrivim les característiques morfològiques que el defineixen, alhora que aportem informació sobre les localitats on l'hem recollit i el grau de vitalitat que presenta entre els informants. Finalment, sospesem dues hipòtesis sobre l'origen de les terminacions nord-occidentals de primera i segona persona del plural diferents de [em], [ew]: que es puguin justificar per evolucions estrictament fonètiques o que calgui explicar-les per processos morfològics. Amb l'ajuda de dades obtingudes, d'una banda, dels materials cartografiats en l'*Atlas Lingüístic del Domini Català* (ALDC) i, de l'altra, del buidatge dels documents aplegats en el *Corpus Informatitzat del Català Antic* (CICA), descartem la possibilitat d'un origen fonètic per a les variants nord-occidentals estudiades. Al seu torn, partint dels principis de la morfologia natural sobre el funcionament dels paradigmes flexius, assagem d'arribar a les raons que han conduït a la formació de les variants nord-occidentals de les terminacions àtones de primera i segona persona del plural que no poden justificar-se per la simple evolució fonètica regular dels ètims llatins.

2. EVOLUCIÓ DE LES VOCALS POSTTÒNIQUES EN CATALÀ

Una de les tendències evolutives més remarcables del llatí vulgar és el debilitament de les síl·labes àtones, en particular de les posttòniques interiors i finals, que es va concretar en processos de confluència vocàlica, de síncope i d'apòcope d'abast geogràfic i cronològic divers, als quals s'afegien, en el cas de la síl·laba final, simplificacions i pèrdues de la coda consonàntica, també variables en el temps i en l'espai, que podien provocar sincretisme entre formes flexives nominals i verbals anteriorment distintes (Väänänen 2003 [1967]). Centrant-nos en el romanç català, una de les manifestacions d'aquesta tendència és l'apòcope de vocals finals diferents de A (MARE > *mar*, CAELU > *cel*, PÖDĪU >

puig, CANTO > *cant*),⁵ que es veia frenada en aquells mots en què l'absència de vocal hauria generat una seqüència final transgressora de l'escala de sonicitat o d'altres normes de sil·labificació de la llengua (MACRU > *magre*, LĚPÖRE > *llebre*, NŌBĪLE > *noble*, TŪRRE > *torre*).⁶ Una altra evidència del debilitament de les vocals àtones situades darrere de la síl·laba accentuada és la tendència a la síncope de les vocals posttòniques interiors diferents de A (LITTĚRA > *lletra*, COMĪTE > *comte*, ARBÖRE > *arbre*, POPŪLU > *poble*), malgrat que aquesta no va operar sobre determinades terminacions com -ĪNU, -ĪNE, -ĚNE (ASĪNU > *ase*, HOMĪNE > *home*, JUVĚNE > *jove*) i -ĪCU, -ĪCA (PERSĪCU > *préssec*, MANĪCA > *mànega*). Tan sols la A, pel fet de ser la vocal màximament oberta, va mantenir-se en posició posttònica interior i final, tot i que va veure's afectada per processos evolutius als quals ens referim tot seguit.

2.1. Evolució de la vocal A àtona en síl·laba final travada

Una de les lleis fonètiques més destacades de la gramàtica històrica del català és el tancament en [e] de la vocal A àtona en síl·laba final travada (Fouché 1980 [1924]: 85-87; Badia i Margarit 1994 [1951]: §63, II; Moll 1991 [1952]: §89; Rasico 1982: 87-96; Duarte i Alsina 1984: 117; Batlle *et al.* 2016: 79; Recasens 2017: 50-52). La coneixença o desconeixença d'aquest procés es pren com una de les isoglosses fonamentals del feix que separa la llengua catalana de les llengües romàniques veïnes per occident: l'aragonès i el castellà. Tanmateix, hi ha una petita àrea fronterera del domini lingüístic català que va quedar al marge d'aquest tancament. Badia i Margarit (1994 [1951]: §63, II, nota 1) la situa a "la part més occidental del dialecte lleidatà i el català fronterer de Ribagorça, fins a Benavarri", mentre que "en les parles frontereres amb el Baix Aragó, hi apareix ja la A > e". Moll (1991 [1952]: §89) es refereix a "una petita zona de La Ribagorça (Bonança, Benabarri i els seus voltants) que conserva el so clar de *a* encara que la final estigui travada". Veny (1998 [1978]: 87, mapa 7) assenyala com a poblacions que mantenen el timbre de la *a* en síl·laba travada, de nord a sud: Les Paüls, Bonança, Serradui, La Pobla de Roda, Llaguarres, Benavarri, Peralta, Açanui i Sant Esteve de Llitera.

En l'àmbit de la flexió nominal, i centrant-nos en les terminacions d'acusatiu, que és el cas del qual deriven les formes nominals catalanes, aquesta llei va afectar les terminacions d'acusatiu plural de la primera declinació, la de tema en A, en què la vocal es trobava travada per la sibilant S. Així, la vocal de la terminació -AS es va tancar en [e]: RŌSAS > *roses*, BŌNAS > *bones*, (ĪL)LAS > *les*, ĪLLAS > *elles*, *ACCU-ĪSTAS > *aquestes*, DŪAS > *dues*. En canvi, l'acusatiu singular de

⁵ Forma de primera persona del singular del present d'indicatiu que avui només es conserva en balear i alguerès.

⁶ Tanmateix, la variant *tor* està documentada en la llengua antiga i és present en topònims (DCVB, s. v.).

la primera declinació, que terminava en -AM, no se'n va veure afectat. La raó és de tipus cronològic: mentre que la s final llatina es va mantenir i ha arribat a les llengües romàniques occidentals com a marca de plural, la M final llatina es va perdre molt primerencament, raó per la qual, quan va operar la llei de tancament esmentada, la A dels acusatius singulars es trobava en síl·laba lliure i no complia, doncs, el context per al canvi. Així, la vocal de la terminació -A(M) va mantenir el timbre: RŌSA(M) > *rosa*, BŌNA(M) > *bona*, (ĪL)LA(M) > *la*, ĪLLA(M) > *ella*, *ACCU-ĪSTA(M) > *aquesta*, ŪNA(M) > *una*.

En l'àmbit de la flexió verbal, la incidència de la llei de tancament de la A àtona en síl·laba final travada va dependre, en primer lloc, de les conjugacions, atès que la pertinença a una classe verbal o a una altra comportava diferències en la presència de la vocal A en les terminacions. Així, hi havia A àtona en desinències del present d'indicatiu de la primera conjugació (verbs amb l'infinitiu en -ĀRE) i del present de subjuntiu de les conjugacions no primeres (verbs amb l'infinitiu en -ĒRE, -ĔRE i -ĪRE) i, per a totes les conjugacions, en desinències de l'imperfet d'indicatiu i del plusquamperfet d'indicatiu, que és l'origen formal de l'imperfet de subjuntiu català amb ròtica. La creació del condicional en llatí vulgar, a partir d'una perífrasi formada per l'infinitiu del verb conjugat seguit de l'imperfet d'indicatiu del verb HABEO, va incrementar la nòmina de formes verbals amb A àtona a la darrera síl·laba.

En segon lloc, l'abast de la llei de tancament de la A final travada va dependre de les marques flexives de persona: d'una banda, de llur naturalesa sil·làbica o asil·làbica i, de l'altra, de si el procés evolutiu que les va afectar va culminar en una pèrdua o en un manteniment. En llatí clàssic, les marques personals corresponents a la veu activa –amb l'excepció del pretèrit perfet d'indicatiu actiu, que en tenia de pròpies– eren:⁷ -M (substituïda per -O en el present d'indicatiu i en alguns paradigmes de futur clàssics),⁸ -S, -T, -MŪS, -TĪS i -NT. Deixem de banda, per ara, les marques -MŪS i -TĪS, de primera i segona persona del plural, que per llur naturalesa sil·làbica impossibilitaven que una A precedent formés part de la síl·laba final, i centrem-nos en les marques asil·làbiques. Ja hem esmentat, en tractar de les formes nominals d'acusatiu singular, que la M final llatina es va perdre molt primerencament. Per aquesta raó, en les desinències de primera persona del singular la A va mantenir el timbre, com correspon al tractament d'aquesta vocal en síl·laba oberta: BATTA(M) > *bata*, CANTABA(M) > *cantava*, *CANTARA(M) > *cantara*, *CANTAR-ĪA(M) >

⁷ Si tenim en compte quines són les formes flexives llatines que han tingut continuació en català, i quines d'aquestes són formes vives en el català nord-occidental, que és el dialecte que ens ocupa en aquest article, no cal que fem atenció ni a les formes flexives de la veu passiva, ni tampoc a les formes del pretèrit perfet d'indicatiu actiu.

⁸ La desinència de primera persona del singular -O, a més d'ocórrer en el present d'indicatiu, s'emprava en el futur imperfet de la primera conjugació (en -ĀRE) i de la segona (en -ĒRE) i en el futur perfet de totes les conjugacions.

cantaria. Contràriament a la M, la S final llatina es va conservar, com ja hem remarcat en tractar de les formes nominals d'acusatiu plural, i aquesta sibilant continua sent en català la marca flexiva de segona persona del singular: CANTAS > *cantes*, BATTAS > *bates*, CANTABAS > *cantaves*, *CANTARAS > *cantares*, *CANTAR-ÍAS > *cantaries*.

A banda d'aquestes dues consonants finals, -M i -S, que ja havíem trobat en la flexió nominal, la flexió verbal ofereix més contextos consonàntics posteriors a una A àtona final. Així, la tercera persona es marcava amb -T en el singular i amb -NT en el plural. En ambdós casos, la dental final va desaparèixer. En la tercera persona del plural, la simplificació del grup final de nasal seguida d'oclusiva, -NT > -n, no va fer perdre el caràcter travat a la síl·laba i la A àtona va passar pel mateix procés de tancament en [e] que hem descrit per a les síl·labes travades per S: CANTANT > *canten*, BATTANT > *baten*, CANTABANT > *cantaven*, *CANTARANT > *cantaren*, *CANTAR-ÍANT > *cantarien*. En canvi, amb la pèrdua de la dental, les formes de tercera persona del singular van passar a no tenir marca personal explícita, com ja s'havia esdevingut amb les de primera persona del singular. Cal creure, doncs, que la vocal A s'hi va comportar com correspon en síl·laba lliure: CANTA(T) > *canta*, BATA(T) > *bata*, CANTABA(T) > *cantava*, *CANTARA(T) > *cantara*, *CANTAR-ÍA(T) > *cantaria*. Tanmateix, l'existència de variants dialectals amb [e] en català nord-occidental no tortosí i en valencià septentrional, del tipus *cant[e]*, *cantav[e]*, *cantari[e]*, planteja un repte, que s'ha salvat tradicionalment suposant una pèrdua tardana de la dental final en el català occidental naixent, que hauria permès que la vocal de la terminació -AT es trobés en el context propici per al tancament: CANTAT > **cantet* > *cante* (Rasico 1982: 95, n. 276, 1993: 18; Duarte i Alsina 1984: 117-118; Pérez-Saldanya 1998: 118; Wheeler 2007 [1993b]: 108; Batlle *et al.* 2016: 3.5.1.2), malgrat que no hi ha evidències d'aquesta conservació perllongada de la dental. A parer nostre, però, i amb la prudència que demana la migradesa de textos dels orígens, s'afigura com a més probable una motivació morfològica per al canvi en la desinència de tercera persona del singular, que s'hauria vist impulsat pel rebuig al sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular (CANTABA(M) > *cantava*, CANTABA(T) > *cantava* → *cantave*). Consolidat el canvi en l'imperfet d'indicatiu, per congruència del sistema, la vocal [e] s'hauria expandit a la tercera persona del singular de la resta de paradigmes afectats: el condicional, el present d'indicatiu dels verbs de la primera conjugació i, en darrer terme, el present de subjuntiu de les conjugacions no primeres, seguint una cadena de propagació que sembla rebre suport en la distribució de les grafies amb *a* i amb *e* per als diversos temps verbals en els textos occidentals dels orígens i, en particular, en les *Homilies d'Organyà* (Massanell 2016).

Finalment, sortint de l'àmbit de la morfologia flexiva i anant més enllà, doncs, de les desinències -AS, nominal i verbal, i -ANT, verbal, la toponímia ofereix noms amb altres terminacions del tipus A àtona seguida de consonant, les quals sembla que també es van veure afectades pel tancament vocàlic cap a

[e] (Batlle *et al.* 2016: 79). Ens referim a uns quants topònims, considerats preromans, que es documenten amb les terminacions *-ar* i *-al* a l'acta de consagració i dotació de la catedral de la Seu d'Urgell,⁹ però que en altres testimonis posteriors ocorren amb les terminacions mudades en *-er* i *-el*, que són les que s'han consolidat en la denominació actual, com *Arànsar* (*Aransar*, 839; *Aransar*, 1359; *DCVB s. v.*), *Gréixer* (*Garexar*, 839; *Garexer*, 888; *Gerexer*, 982; *Guarexe*, 1011; *DCVB s. v.*), *Músser* (*Munciar*, 839; *DCVB s. v.*) i *Arsèguel* (*Arcegal*, 839; *Arceguell*, 1359).¹⁰

2.2. Evolució de la vocal A posttònica en síl·laba interior

Al costat del tancament en *e* de la vocal A àtona en síl·laba final travada, que té una gran incidència en la fesomia de la llengua, atès que va afectar les terminacions llatines *-AS*, nominal i verbal, i *-ANT*, verbal, les gramàtiques històriques del català recullen la transformació de A en *e* en un altre context amb repercussions de menys abast. Ens referim al canvi que va afectar els antics proparoxítons llatins que tenien una A posttònica, la qual, essent interior en llatí, va esdevenir final travada en català, com a conseqüència de la pèrdua de la vocal de la síl·laba final originària, amb la subsegüent resíl·labificació i transformació del mot en paroxíton. Sota aquesta circumstància, l'evolució de la vocal màximament oberta apunta també cap al tancament de dos graus.

A continuació en recollim la vintena de casos consignats en les gramàtiques històriques de la llengua catalana (Fouché 1980 [1924]: 81; Badia i Margarit 1994 [1951]: §62, I; Moll 1991 [1952]: §80; Rasico 1982: 93-95; Duarte i Alsina 1984: 114-118; Batlle *et al.* 2016: 73-74; Recasens 2017: 49-50), que presentem agrupats en funció de la terminació llatina: *-ĀNU*, *-ĀMU*, *-ĀGU*, *-ĀCU*, *-ĀTE*, *-ĀRU*, *-ĀLU* i *-ĀLE*. Algunes variants fan evident que s'han produït transvasaments entre les terminacions catalanes *-e(n)*, *-ec* i *-et*, circumstància que

⁹ D'acord amb Pujol (1917), durant decennis la datació comunament acceptada de l'acta de consagració i dotació de la catedral d'Urgell era la de 839, la que consta en les entrades que citem del *DCVB*. A la dècada dels anys 80 del segle passat, però, algunes veus van suggerir que el document havia d'ésser posterior, en graus diversos: esmentem, perquè van iniciar aquesta via d'estudi i perquè representen les posicions extremes pel que fa al ventall cronològic, l'article de Benet (1983), que la situa entre 1018 i 1024, i el de Baraut (1984-1985), que la considera de finals del segle IX –o a tot estirar de principis del X– i, en tot cas, posterior al 860. La proposta més recent, que la situa entre 1016 i 1024, ha estat formulada pels historiadors Gascón i Vergés (2017), i tanmateix ja ha estat resposta per Marquès (2017), que fa memòria dels arguments que aconsellen de datar el document en el tombant del segle IX al X.

¹⁰ Els exemples amb *ela* final són més escassos, per la pressió velaritzadora que aquesta consonant, articulada en català amb una forta ressonància velar, exerceix damunt de la vocal àtona precedent, que tendeix a esdevenir [o]. És el que ha succeït, per exemple, amb el topònim *Gòsol* (*Gosal*, s. XI i 1250; *Gosoll*, 1359; *DCVB s. v.*).

palesa l'atracció que exerceixen les unes sobre les altres, i els canvis analògics que en resulten.¹¹

En el grup més nombrós de casos, que n'engloba la meitat, la vocal A posttònica interior estava en contacte amb una nasal, ja fos de tipus alveolar (sis exemples) o bilabial (quatre). Així, amb la terminació -ĂNU s'esmenten ORĜĂNU > *orguen* > *orgue* i la variant llatinovulgar *ARGĂNU 'eina' > *arguen* > *argue* 'màquina per a moure o alçar grans pesos', ÖRPHĂNU > *orfen* > *orfe*, RAPHĂNU > *raven* > *rave* (amb variants dialectals com *ràvec* i *ràvet*), STEPHĂNU > *Esteven* > *Esteve*, TABĂNU > *taven* > *tave* (i *tàvec*; ambdós resultats a partir d'una variant proparoxítona de l'ètim, a diferència de *tavà* < TABĂNU, que parteix d'una forma paroxítona). Notem com en aquests exemples s'ha produït, amb posterioritat al tancament de la A posttònica en [e], la pèrdua de la nasal final que havia ocasionat el canvi.¹² D'altra banda, el tancament en català de la A posttònica de la terminació -ĂNU en va provocar la confluència amb el resultat de les terminacions -ĬNE, -ĬNU i -ĚNE, en què la vocal llatinovulgar ja era [e], la qual es va mantenir davant de ena, en comptes de perdre's, com era més habitual per a les vocals posttòniques diferents de A: HOMĬNE > *homen* > *home*, MARGĬNE > *margen* > *marge*, ORDĬNE > *orden* > *orde*, COPĬNU > *coven* > *cove*, TERMĬNU > *termen* > *terme*, FRAXĬNU > *freixen* > *freixe*, ASĬNU > *asen* > *ase*, IUVĚNE > *joven* > *jove*. És raonable pensar, doncs, que la tendència fonètica al tancament en *e* de la A de la terminació -ĂNU va ser afavorida per l'atracció analògica de les terminacions -ĬNE, -ĬNU i -ĚNE, que ja contenien una *e*. Quant als proparoxítons acabats en -ĂMU, hi ha *CA(N)NĂMU > *cànem*, *SCALĂMU > *escàlem* 'peça que serveix de punt

¹¹ Tanmateix, l'estudi de Colomina (1995) mostra que l'abast del tancament de A posttònica interior en *e* va més enllà del context que es pot establir a partir d'aquesta vintena d'exemples d'origen llatí, als quals afegeix CATĂNU > *càdec* 'arbusc espinós semblant al ginebre', amb canvi de terminació, i alguns casos d'origen àrab, com al-mártak > *almàrtec* 'òxid de plom'. Basant-se en els resultats catalans de mitja dotzena d'ètims àrabs, com márfaka > *màrfega* i al-hábaqa > *alfàbega*, i en un arcaisme d'arrel llatina (SABĂNA > cat. ant. *sàvena* 'mocador amb què les dones es cobrien el cap'), evidencia que el canvi de A posttònica en *e*, al costat dels casos més coneguts en què la vocal posttònica havia esdevingut travada, també opera en síl·labes sense coda, i que es tracta d'un procés encara actiu "en els parlars populars occidentals" (p. 280), segons es dedueix de l'adaptació de castellanismes com *jícara* > *quíquera* 'xicra', ara inclòs al DNV.

¹² En general, en el català oriental la pèrdua ha afectat tant el singular com el plural (*rave*, *raves*), mentre que en el català occidental –i també en varietats orientals com el tarragoní i l'eivissenc– la pèrdua es va produir en el singular però no s'ha expandit al plural (*rave*, *ràvens*). A més, els textos dels orígens proporcionen mostres del manteniment de -N' final romànica també en el singular, fet que ajuda a situar la pèrdua com un canvi relativament tardà (Badia i Margarit 1994 [1951]: §100, III i §114, I; Moll 1991 [1952]: §127 i §250). Diversos autors han abordat l'anàlisi del tractament d'aquesta nasal en el plural dels antics proparoxítons (i també dels antics paroxítons: PANE > *pa*, PANES > *pans* però en septentrional *pas*), que rep una explicació més satisfactòria en el marc de la morfologia natural (Sánchez Miret 1999, Jiménez i Lloret 2011, Saragossà 2012).

de suport al rem', THALĀMU > *tàlem* i BALSĀMU > *bàlsem*, que és la forma emprada en la tradició gràfica medieval, tot i que la normativa ha fixat *bàlsam*.¹³

Un segon grup d'exemples està format pels casos en què la vocal A posttònica interior estava en contacte amb una oclusiva, habitualment velar (dos exemples amb la sonora i dos amb la sorda), però també dental (un cas amb la sorda). Amb la terminació -ĀGU, hi ha ASPARĀGU > *espàrec/espàrrec* i PELĀGU > *pèlec*. Per a aquest darrer mot, cal tenir en compte que la normativa va fixar la forma *pèlag* per al significat etimològic de 'mar profund', tot i que la grafia medieval era *pèlech*;¹⁴ tanmateix, *pèlec* ha tingut entrada en el *DIEC* en el sentit de 'toll, bassal' amb què s'utilitza en indrets com Manresa, Terrassa, el Penedès o el Camp de Tarragona (*DCVB*, s. v. *pèlag*).¹⁵ Amb la terminació -ĀCU, trobem *CALAPPĀCU > *calàpet/galàpet* 'gripau' i STOMĀCHU > *estómech*, forma que respon a un tractament popular del cultisme *estómac*, el qual no manca de tradició medieval.¹⁶ Finalment, amb la terminació -ĀTE, es pot adduir l'evolució ANĀTE > *ànet/ànec*. Notem com el tancament en català de la A posttònica de les terminacions -ĀGU i -ĀCU (i -ĀTE) en va provocar la confluència amb el resultat de la terminació -ĪCU (i -ĪTU), en què la vocal llatinovulgar ja era [e]: DOMĪNĪCU > *Domènec*, MANĪCU > *mànec*, PERSĪCU > *préssec*, *CAVĪCU > *càvec* 'aixada', *CŪRRĪCU

¹³ Així, en el *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*, no hi ha cap ocurrència de la forma *bàlsam(s)*, però sí que se'n troben setze de *bàlsem(s)*, dels segles XV i XVI, quinze de procedents de textos valencians (*Tractat de Confessió* d'Antoni Canals, *Trobes en lahors de la Verge Maria*, *Spill de Roig*, *Lo passi de Fenollar*, *Oració de Rois de Corella*, *Lo procés de les olives de Fenollar et al.*, *Vida de santa Caterina de Sena de Péreç*, *Primera part de la Història de València* de Beuter i *El 'Llibre de Antiquitats' de la Seu de València*) i una de procedent d'un text nord-occidental (*Memòries de Perot de Vilanova*). En l'estudi de Colomina (1995), al qual hem fet referència en la nota 11, aquest autor advoca per les grafies amb *e* posttònica de tota una sèrie de mots que la normativa ha fixat amb *a* (*àntrex*, *àpet*, *bàlsem*, *bàrber*, *bútgera* 'bútchara', *estómech*, *màsquera*, *nàufreg*, *orgue* –avui normatiu–, *pèleg*, *sàndel*, *sèguel*) i dels exotopònims *Almudèver* i *Mònech*, basant-se sobretot en la tradició gràfica medieval.

¹⁴ En el *CICA* no es troba cap exemple de *pèlag(s)*, *pèlach(s)* o *pèlac(s)*, però sí que n'hi ha vint-i-un de *pèlech(s)* i quatre de *pèlec(s)*, distribuïts entre els segles XIII i XV, en obres de procedència geogràfica variada: *Vides de sants rosselloneses*, *Llibre dels fets del rei en Jaume*, *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, *Llibre de Meravelles* de Lull, la traducció quatrecentista del *Decameró*, *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis, *Memorial del pecador remut* de Malla, *Flors de virtut*, *Vida de Santa Caterina de Sena* de Péreç, *Lo passi de Tomic* i *Contemplació* de Fenollar i Escrivà.

¹⁵ L'*ALDC* (vol. III, mapa "718. El bassal") recull [ˈpələk] a Cervelló (el Baix Llobregat) i Sant Pere de Ribes (el Garraf), i la variant [əmˈpələk] a Sant Jaume Sesoliveres (l'Anoia).

¹⁶ El *CICA* aporta un exemple de *stómech(s)*, procedent del *Llibre de Meravelles* de Lull, i disset de *estómech(s)*, obtinguts d'aquesta mateixa obra i del *Cànon d'Avicenna*. Alhora, però, aquest corpus proporciona dos exemples de *estómac(s)*, vuitanta-set de *estómach(s)* i cent-tres de *stómach(s)*. Molt majoritàriament aquestes ocurrències amb *a* provenen de les obres *Quesits o perquens* i del *Cànon d'Avicenna*, que conté igualment formes amb *e*, però també n'hi ha exemples dels *Diàlegs* de Sant Gregori, del *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis, de la traducció trescentista del *Corbatxo*, de l'*Epistolari de Ferran I d'Antequera*, de *Lo Somni* de Metge, de *Stòria del amat Frondino e de Brisona* i del *Glossari llatí-català de les Introductione latinae*.

> *córrec* 'xaragall', PRAESTĪTU > *présteč*. Una vegada més, doncs, l'analogia entre terminacions es presenta com a coadjuvant del canvi fonètic A > e.

El tercer i darrer grup està integrat per exemples en què la vocal posttònica A va seguida per una consonant líquida, sigui ròtica (tres casos) o lateral (dues mostres). Amb la terminació -ĀRU hi ha ALBĀRU > *àlber*, CANTĀRU > *cànter* i LAZĀRU > *Llàtzer*. Com a resultat de les terminacions -ĀLU i -ĀLE s'esmenten variants arcaïques acabades en *-el*, abans que s'arribés a *-ol* per un procés de velarització provocat pel contacte amb la *ela*, que en català té una forta ressonància velar (i afavorit per l'existència de la terminació *-ol* < -ŪLU: SPĪCŪLU > *espígol*, PĪSŪLU > *pèsol*): SCANDĀLU > *escàndel* (Jaume I, Desclot, doc. de 1341, 1373, 1381, 1405; DCVB, s. v. *escàndol*) i SECĀLE > *sèguel* (Arnau de Vilanova; Sopeira, el Pont de Suert, Sort, Vilaller, Senterada, la Pobla de Segur, Lleida, Massalcoreig i les Borges Blanques; DCVB, s. v. *sègol*). Notem que també la terminació *-el* procedent de -ĪLE, -ĪLU va seguir el mateix camí: MUGĪLE > *mújol*, NŪBĪLU > cat. ant. *núvel* > *núvol*.

2.2.1. El cas de les terminacions de primera i segona persona del plural

Més enllà d'aquestes vint mostres del tancament de la A posttònica interior en [e], que corresponen en la seva totalitat a substantius, hem de preguntar-nos si aquesta llei podia tenir efectes en l'àmbit verbal. Aquí és on cal reprendre les formes verbals de primera i segona persona del plural, les úniques que tenien marques personals sil·làbiques, -MŪS i -TĪS, respectivament. En llatí vulgar aquestes terminacions contenien les vocals àtones [o] (< ū) i [e] (< ĭ) en la síl·laba final, les quals en català es van perdre regularment, cosa que va provocar la consegüent resíl·labificació de les formes verbals afectades, com es mostra en les seqüències evolutives de (1) i (2):

(1) CANTĀMŪS > [kan.'ta.mos] > [kan.'tams] > [kan.'tam]

(2) CANTĀTĪS > [kan.'ta.des] > [kan.'tadz] > [kan.'tað] > [kan.'taw]

La reducció de -MŪS a *-ms*, primer, i a *-m*, després, així com la reducció de -TĪS a *-ts/tz/z*, primer, i a *-u*, després,¹⁷ va convertir aquestes marques en anàlogues de les de segona persona del singular, *-s* (< -s), i de tercera del plural, *-n* (< -NT), atès que ara totes quatre eren asil·làbiques i actuaven com a coda de la vocal precedent, que es trobava, doncs, en síl·laba final travada. Aquest canvi

¹⁷ És ben sabut que les grafies *-ts/tz/z* per a les formes de segona persona del plural estan profusament documentades. Gràcies al CICA, tenim també diversos testimonis de l'etapa *-ms* a la primera persona del plural, procedents de mitja dotzena d'obres: *Documents feudals 4*, 1060-1075 (*ajudarems, atenniems, engannarems, partirems, teniems*); *Donació d'oliverars per part de Ramona de Solans i altres*, 1241 (*avems, devems, donams*); *Llibre de Cort de Justícia de Cocentina 1*, 1269-1290 (*deyms, jutgams*); *Homilies d'Organyà*, 1204 (*fazams, retingams, vulams*); *Homilies de Tortosa*, inicis del s. XIII (*devems*), i *Queixes dels templers de Barberà*, 1190-1210 (*podems, volems*).

no va tenir repercussions en l'evolució de la dita vocal en aquelles formes de primera i segona persona del plural que van conservar la posició clàssica de l'accent, atès que la vocal immediatament anterior a la marca personal era la tònica. Es pot veure en els paradigmes de present d'indicatiu i de subjuntiu, en els quals la vocal accentuada del llatí clàssic ha mantingut la tonicitat fins avui. Recollim aquests dos paradigmes sense canvis accentuals a la taula 4, en la qual consignem les formes catalanes més antigues, derivades per evolució fonètica regular i prèvies a diversos canvis analògics que són l'origen de les variants posteriors.

primera conjugació		conjugacions no primeres					
present d'indicatiu		present de subjuntiu		present d'indicatiu		present de subjuntiu	
CÁNTO >	<i>cant</i>	CÁNTEM >	<i>cant</i>	BÁTT(U)O >	<i>bat</i>	BÁTTAM >	<i>bata</i>
CÁNTAS >	<i>cantes</i>	CÁNTEŠ >	<i>cants</i>	BÁTTIS >	<i>bats</i>	BÁTTAS >	<i>bates</i>
CÁNTAT >	<i>canta</i>	CÁNTEŠ >	<i>cant</i>	BÁTTIT >	<i>bat</i>	BÁTTAT >	<i>bata</i>
CANTÁMUS >	<i>cantam</i> ¹⁸	CANTÉMUS >	<i>cantem</i>	BATTÍMUS >	<i>batem</i>	BATTÁMUS >	<i>batam</i>
CANTÁTIS >	<i>cantau</i>	CANTÉTIS >	<i>canteu</i>	BATTÍTIS >	<i>bateu</i>	BATTÁTIS >	<i>batau</i>
CÁNTANT >	<i>canten</i>	CÁNTEŠ >	<i>canten</i> ¹⁹	BÁTTUNT >	<i>baten</i>	BÁTTANT >	<i>baten</i>

Taula 4. Síllabes tòniques en els paradigmes de present d'indicatiu i de present de subjuntiu en llatí i en català.

Tanmateix, la major part dels temps verbals va passar, en llatí vulgar, per una reestructuració accentual conduent a unificar la posició de l'accent a totes les formes del paradigma, que es va concretar en el desplaçament de la tonicitat en les formes de primera i segona persona del plural, que eren les que no seguien el patró accentual de la resta. Un dels temps afectats és l'imperfet d'indicatiu. La taula 5 en recull els paradigmes clàssic, llatinovulgar i català, que evidencien aquesta reestructuració de la tonicitat.

imperfet d'indicatiu		
accentuació clàssica	reestructuració accentual llatinovulgar	resultat català
CANTÁBAM	CANTÁBAM	<i>cantava</i>
CANTÁBAS	CANTÁBAS	<i>cantaves</i>
CANTÁBAT	CANTÁBAT	<i>cantava</i>
CANTABÁMUS	*CANTÁBAMUS	<i>cantàvem</i>
CANTABÁTIS	*CANTÁBATIS	<i>cantàveu</i>
CANTÁBANT	CANTÁBANT	<i>cantaven</i>

Taula 5. Síllabes tòniques en els paradigmes d'imperfet d'indicatiu del llatí clàssic, el llatí vulgar i el català.

¹⁸ El pas de les formes de present d'indicatiu *cantam* i *cantau* a *cantem* i *canteu*, i de les formes de present de subjuntiu *batam* i *batau* a *batem* i *bateu*, que afecta la vocal tònica, és de tipus analògic (Badia i Margarit 1994 [1951]: §47, III; Moll 1991 [1952]: §309, 315) i no té res a veure amb la llei de tancament de la A posttònica en [e] que discutim en el present treball.

¹⁹ Les [e] de la tercera persona del plural, quan no provenen de A, es van mantenir per necessitats de sil·labificació (Duarte i Alsina 1984: 115).

Naturalment, quan es va formar el condicional en llatí vulgar, per un procés de gramaticalització d'una perífrasi constituïda per l'infinitiu del verb conjugat seguit de l'imperfet d'indicatiu del verb HABEO, es va fer ja amb aquest patró accentual en què la tonicitat requeia a la mateixa síl·laba en totes les formes del paradigma. La taula 6 recull els tres estadis evolutius del condicional.

perífrasi: infinitiu + imperfet d'HABEO	condicional	
	forma gramaticalitzada	resultat català
CANTÁR(E) (HAB)É(B)AM	*CANTAR-ÍAM ²⁰	<i>cantaria</i>
CANTÁR(E) (HAB)É(B)AS	*CANTAR-ÍAS	<i>cantaries</i>
CANTÁR(E) (HAB)É(B)AT	*CANTAR-ÍAT	<i>cantaria</i>
CANTÁR(E) (HAB)E(B)ÁMUS	*CANTAR-ÍAMUS	<i>cantariem</i>
CANTÁR(E) (HAB)E(B)ÁTIS	*CANTAR-ÍATIS	<i>cantarieu</i>
CANTÁR(E) (HAB)É(B)ANT	*CANTAR-ÍANT	<i>cantarien</i>

Taula 6. Síl·labes tòniques en el paradigma de condicional.

El canvi accentual es va produir també en el plusquamperfet d'indicatiu, que és l'origen formal de l'imperfet de subjuntiu català amb ròtica, emprat al País Valencià i a la comarca aragonesa del Matarranya. La taula 7 en recull tant l'erosió fonètica com la reestructuració accentual, que novament implica el desplaçament de la tonicitat en la primera i la segona persona del plural.²¹

plusquamperfet d'indicatiu → imperfet de subjuntiu amb ròtica		
accentuació clàssica	reestructuració accentual llatinovulgar	resultat català
CANTÁ(VE)RAM	*CANTÁRAM	<i>cantara</i>
CANTÁ(VE)RAS	*CANTÁRAS	<i>cantares</i>
CANTÁ(VE)RAT	*CANTÁRAT	<i>cantara</i>
CANTA(VE)RÁMUS	*CANTÁRAMUS	<i>cantàrem</i>
CANTA(VE)RÁTIS	*CANTÁRATIS	<i>cantàreu</i>
CANTÁ(VE)RANT	*CANTÁRANT	<i>cantaren</i>

Taula 7. Síl·labes tòniques en el paradigma de plusquamperfet d'indicatiu llatí i en el d'imperfet de subjuntiu català amb ròtica que en deriva.

²⁰ El pas de la vocal tònica E a [i] es justifica perquè es troba en hiat (Badia i Margarit 1994 [1951]: §49, III).

²¹ Com explica Segura-Llopes (2015) en un extens estudi de lingüística de corpus, el valor etimològic de *cantara* (plusquamperfet d'indicatiu: 'havia cantat') ja és residual en els orígens de la llengua. El valor habitual en el català d'arreu, des de les primeres atestacions del segle XII fins a la fi del segle XVI, és el de condicional anterior (*cantara* 'hauria cantat'), tot i que a partir del XIV s'anirà desplaçant lentament cap al de condicional simple (*cantara* 'cantaria') per la tendència del sistema verbal a organitzar-se en sèries paral·leles de formes imperfectives simples i formes perfectives perifràstiques. No és fins a les darreries del segle XV que es detecten en valencià "els primers casos en què s'ha produït el salt del tipus *cantara* a la pròtasi de les condicionals i, doncs, als contextos propis de subjuntiu" (p. 35), primer amb el valor de plusquamperfet de subjuntiu (*cantara* 'hagués cantat'), que perviu fins al XVII, i, més tardanament, amb el d'imperfet de subjuntiu (*cantara* 'cantés'), que es detecta progressivament a partir del XVI i que és l'únic que ha arribat fins als nostres dies.

També el plusquamperfet de subjuntiu, a partir del qual es va formar l'imperfet de subjuntiu català amb sibilant, avui emprat en les varietats no valencianes, va veure's afectat pel desplaçament accentual a la primera i la segona persona del plural, conduent a la unificació de la síl·laba tònica a totes les formes del paradigma. La taula 8 ho il·lustra i mostra alhora l'erosió fonètica de les formes llatinovulgars.

plusquamperfet de subjuntiu → imperfet de subjuntiu amb sibilant		
accentuació clàssica	reestructuració accentual llatinovulgar	resultat català
CANTÁ(VI)SSEM	*CANTÁSSEM	<i>cantàs</i> ²²
CANTÁ(VI)SSES	*CANTÁSSES	<i>cantàsses</i>
CANTÁ(VI)SSET	*CANTÁSSET	<i>cantàs</i>
CANTA(VI)SSÉMUS	*CANTÁSSEMUS	<i>cantàssem</i>
CANTA(VI)SSÉTIS	*CANTÁSSETIS	<i>cantàsseu</i>
CANTÁ(VI)SSENT	*CANTÁSSENT	<i>cantassen</i>

Taula 8. Síl·labes tòniques en el paradigma de plusquamperfet de subjuntiu llatí i en el d'imperfet de subjuntiu català amb sibilant que en deriva.

Aquests processos llatinovulgars de reestructuració accentual que acabem de descriure són molt rellevants per al tema que ens ocupa, perquè van provocar que les formes de primera i segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu, el condicional i l'imperfet de subjuntiu amb ròtica passessin a tenir una A posttònica interna que complia les condicions per a veure's afectada pel tancament en *e*: *CANTÁBAMUS > *cantàvem*, *CANTÁBATIS > *cantàveu*, *CANTARÍAMUS > *cantaríem*, *CANTARÍATIS > *cantaríeu*, *CANTÁRAMUS > *cantàrem*, *CANTÁRATIS > *cantàreu*. Algunes gramàtiques històriques no fan esment, en el capítol de fonètica, de l'evolució de la vocal A en aquestes terminacions verbals de primera i segona persona del plural esdevingudes àtones. D'altres, en canvi, sí que les inclouen entre la llista d'exemples de tancament de A en *e*, i especifiquen que la seva pronúncia en el català occidental actual és [e]. Entre els autors que les recullen hi ha Moll (1991 [1952]: §89; la negreta és nostra): "Seguida de *s* o d'una altra consonant, la *a* de la síl·laba final esdevé *e* (pronunciada *ɛ* en occidental i valencià, i *ə* en oriental i baleàric): *portes*, *vaques*, *vinyes*, *glòries*, *cantàvem*, *cantaves*, *cantàveu*, *cantaven*". I també Rasico (1982: 87 i 1993: 15, d'on citem; la negreta és nostra):

Tanmateix, la /a/, la vocal més oberta i per tant la més resistent, no s'eliminà en posició posttònica, sinó que es convertí en /e/ evidentment a conseqüència del mateix procés de debilitament que sofriren les altres vocals àtones darrere l'accent. Així, el català presenta formes del tipus *espàrrec* < ASPARAGU, *à nec* < ANATE, *cases* < CASAS, *cantes* < CANTAS, *bevies* < BIBĒBAS, *partires* < PARTĪVERAS, *sentiries* < SENTĪRE-HABĒBAS, *cantàvem* < CANTABAMUS,

²² El canvi posterior de la vocal temàtica de les formes d'imperfet de subjuntiu de la primera conjugació (*cantàs* → *cantés*), que afecta la vocal tònica, és de tipus analògic (Badia i Margarit 1994 [1951]: §47, III; Moll 1991 [1952]: §342) i no té res a veure amb la llei de tancament de la A posttònica en [e] que discutim en el present treball.

bevieu < BIBĒBĀTIS, *ploren* < PLORANT, *temien* < TIMĒBANT, *partirien* < PARTĪRE-HABĒBANT, *digues* < DĪCAS i semblants, les quals es pronuncien amb una *e* tancada en els parlars occidentals moderns.

2.3. L'evolució de A posttònica en síl·laba final travada i en síl·laba interior: dos processos o un?

Les gramàtiques històriques solen referir-se per separat als processos de tancament en *e* de A posttònica en síl·laba final i en síl·laba interior (Fouché 1980 [1924], Badia i Margarit 1994 [1951], Moll 1991 [1952], Batlle *et al.* 2016), circumstància que es veu afavorida pel sistema tradicional de presentació dels canvis fonètics en aquests manuals, que s'organitzen, en el cas del vocalisme àton, a partir de les posicions de la vocal en el mot: vocals en síl·laba inicial, pretòniques internes, posttòniques internes i vocals finals. D'altra banda, també és habitual que prestin més atenció a les raons i a la cronologia del canvi en síl·laba final travada que no pas en posició posttònica interior, fet comprensible per les repercussions molt més àmplies de la primera transformació.

Així, Fouché (1980 [1924]: 86-87) atribueix el canvi -AS > -es a la influència de la sibilant sobre la vocal –tot i que no explicita per què una essa podria ser causant d'un tancament vocàlic–, mentre que de la mutació -ANT > -en només en diu que ha seguit un camí paral·lel al de -AS. Aquest autor, a més, a partir de treballs de l'arxiver nord-català Julià-Bernat Alart, proporciona nombrosos exemples documentals de grafies antigues en -es i, de manera menys abundant, de grafies antigues en -en, que li serveixen per a traçar una cronologia del reflex del fenomen de tancament de A en [e] en l'escriptura, més precisa per a la terminació en sibilant que en nasal:

Dans la terminaison -as, l'a arrivé à l'étape *q* semble être passé à *ç* sous l'action de l's final, ce qui explique la graphie *es* qui commence à apparaître à la fin du Xe siècle et au début du XIe (cf. *tes seniorias*, a. 976 : J. B. Alart, *RLR.*, III, p. 271 ; *aloes vel baylies*, a. 1010 : *ibid.*), devient plus fréquente au XIIe siècle (cf. *Canauelles*, a. 1165, Al. doc., p. 27 ; *garbes*, *Vernedes*, *Planes*, *Torderes*, a. 1168, p. 29, 30) et à peu près constante au XIIIe. Dans la *Leuda de Cocliure* (1249), Al. doc., p. 51 sq., il n'y a plus un seul exemple de la graphie *as* ; cf. *noscades*, *aynenes* < *agninas*, p. 52 ; *flassades*, *draperies*, *teles*, *merlucés*, *pintes obrades*, p. 53 ; *avenes mudades*, *cabotes*, p. 54 ; *cuyraces*, p. 55, etc. [...] La terminaison -ant semble avoir suivi une marche parallèle à celle de -as. Dès le XIIe siècle on trouve constamment la graphie *en* pour -ant, aussi bien que pour -ent et -unt ; cf. pour le cat. pyr. *solebant* > *solien*, P. Pujol, *Doc. Vulg.*, p. 13 ; *tenebant* > *tenien*, p. 14 —, *minassent* > *menasen*, p. 13 —, *donarunt* > *donaren*, p. 14 ; **tolluerunt* > *tolgren*, p. 15 ; **preenserunt* > *preseren*, *ibid.*, etc.

Basant-se en les dades fornides per Fouché i seguint la seva cronologia, Badia (1994 [1951]: §63, II) postula una motivació fonètica per al canvi -AS > -es i una de morfològica, l'analogia, per a la mutació -ANT > -en:

Quant a -AS, sembla que -A es tancà en -e per influència de la -S final; el cas és que la grafia -es comença a aparèixer a darreries del segle X, primer molt esporàdicament, però

després estesa a costa de *-as*, que escasseja molt en el segle XIII. Analògica a *-AS > -es* deu haver estat la formació de *-ANT > -en*, que apareix regularment en el segle XII.

Rasico (1982: 92) endarrereix entre un segle i un segle i mig la data d'atestació de les primeres grafies en *-es*. L'exemple més reculad que reporta correspon al topònim rossellonès *Cabanes* (< CAPANNAS) en un document de 854, si bé adverteix que la font d'on l'ha extret, un treball de Guiter, "no especifica si la forma citada és d'un manuscrit original o d'una còpia posterior". Deixant aquest cas al marge, doncs, i basant-se en documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i en d'altres d'exhumats per F. Udina Martorell, J. Villanueva, J. Rius Serra, J. Miret i Sans, J. B. Alart, A. M. Mundó, P. Russell-Gebbett i P. Pujol, Rasico forneix un degoteig d'exemples que comença a la fi del segle IX i s'estén pels segles X i XI, els quals corresponen majoritàriament a topònims. Així, *Kannes* (898, < CANNAS), *Balbeses* (914, < VALLE-VÍCIAS?), *Cabages* (960, < CAPANNAS), *Miralles* (983, < MĪRACŪLAS) i *Calles* (988, < CAL(Ī)DAS).²³ Els casos que reporta de grafia *-es* en noms comuns són tots més tardans, del segle XI: *fexes* (1024, < FASCĪAS), *copies* (1030, < CŪPPAS), *faves* (c. 1060, < FABAS) i *calces blaves* (1047, < *CALCĒAS *BLAVAS). És d'aquest mateix segle l'únic exemple en una forma verbal: *uolies* (1010-1035, < VOLĒBAS). Quant a les grafies en *-en*, Rasico (1982: 93) afirma que "També es troben en els textos preliteraris testimonis del canvi de *-ANT* en *-en* en la tercera persona plural dels verbs, bé que aquesta transformació hi apareix més tard que la de *-AS > -es*". L'exemple més reculad que aporta és de la segona meitat del segle XI o de principis del XII: *frangien* (1043-1117, < FRANGĒBANT). La resta cauen tots en el segle XII: *podien* (1115, < *PÖTĒBANT), *auien* (s. XII, HABĒBANT) i *ssolien* (s. XII, < SÖLĒBANT). El decalatge cronològic sembla molt important si incloem en la comparació els topònims (854 vs. 1043-1117), els quals poden donar fe de la mutació *-AS > -es* però no pas de la mutació *-ANT > -en*. Ara bé, si els excloem i atenem només als mots comuns, el lapse cronològic queda força reduït (1010-1035 vs. 1043-1117). D'altra banda, no deu ser casual que, entre els exemples del pas de *-AS* a *-es*, predominin clarament les formes nominals per damunt de les verbals: més aviat sembla fruit de la freqüència més elevada d'aparició en el discurs, fet que ha de tenir com a conseqüència que sigui més fàcil documentar una forma nominal que delati el tancament de A en [e], que no pas una de verbal. De fet, si ens cenyim als exemples que aporta Rasico per als segles IX, X i XI, i deixem de banda el XII, per al qual no dona dades de la terminació *-AS*, el resultat és que hi ha dues úniques mostres de formes verbals, una de corresponent a cada terminació: *uolies* (1010-1035, < VOLĒBAS) i *frangien* (1043-1117, < FRANGĒBANT).

Quant a la justificació del canvi, Rasico (1982: 94-95) introdueix una nova línia explicativa. Lluny de cenyir-se a les mutacions *-AS > -es* i *-ANT > -en* per a

²³ També *Espluges* (< SPELŪ(N)CAS), exemple del qual no es dona l'any, però que està situat entre un cas de 1024 i un altre de 1030.

donar-los una explicació *ad hoc*, aquest autor defensa que “El desenvolupament de -AS i -ANT en català s’han de considerar tenint en compte l’evolució del sistema vocàlic enter d’aquesta llengua i, sobretot, la de les vocals inaccentuades” i, en particular, assenyala la conveniència de relacionar l’evolució de la A en aquestes síl·labes finals amb la que va patir aquesta mateixa vocal en síl·laba posttònica interior, com remarca que havia fet ja Coromines (1976: II, 35) en el seu estudi lingüístic del pallarès de Cardós i la Vall Ferrera:

La *a* posttònica interna, com en tots els parlars catalans, ha passat a *e* (esdevinguda *e* en els parlars orientals). Així en mots com *áneġ* ANĀTEM, *řabęġ* RAPHĀNUM, *aręęġs* *ARGĀNOS (per al pas eventual a *i*, vegeu el núm. 9); en els plurals *ařúęęs*, *maņęęrąęęs*, *tųęęs*, etc.; en les terminacions verbals *-ęs*, *-ęn*: *kąęęġs*, *kąęęġen*, *kąęęġaben*, etc.

Així doncs, Rasico insereix la comprensió d’aquest canvi en el marc del debilitament que van patir totes les vocals àtones i, en particular, les posttòniques, i considera que aquest debilitament té dues concrecions: d’una banda, les vocals diferents de A habitualment van passar per un procés de síncope en posició posttònica interior i d’apòcope en posició final; de l’altra, la A, pel fet de ser la vocal més oberta i, doncs, la més resistent a la pèrdua, es va mantenir, però debilitada en [e] en posició posttònica interior i en posició final travada. Aquest canvi va tenir com a conseqüència, a més, que el resultat de A en aquestes dues posicions coincidís amb la vocal [e] en què havien confluït la resta de vocals posttòniques mantingudes per necessitats de sil·labificació.

També Recasens (2017: 49-52) tracta conjuntament el tancament de la A àtona en síl·laba final i en síl·laba posttònica interior, atès que considera el canvi en aquest darrer context com un fenomen “posterior a l’elisió de les vocals en posició final absoluta de mot” i, per tant, hi hauria hagut un únic procés de tancament de A en síl·laba final travada, fos aquesta llatina (-AS, -ANT) o romànica (-AN’, -AM’, -AG’, -AC’, -AT’, -AR’, -AL’), la causa del qual hauria estat, justament, la presència d’una consonant a la coda sil·làbica: no cal justificar el canvi, doncs, per la naturalesa de la consonant següent, sinó simplement pel fet que hi ha una consonant següent. Recasens, a més, descriu els mecanismes articuladoris que intervenen en l’afebliment en [e] de A àtona travada i assenyala que és un fenomen conegut també en altres llengües romàniques, en contextos idèntics als que s’ha produït en català i també en d’altres de similars:²⁴

El tancament de /a/ àtona en [e] en síl·laba travada pressuposa l’aplicació d’un procés de reducció articulatòria amb escurçament de la vocal i assoliment d’una posició lingual menys extrema que la corresponent a la vocal baixa en posició tònica. Altres llengües romàniques registren el mateix canvi davant o darrere d’accent: francès *sevrer* SEPERARE

²⁴ També Rasico (1982: 88) remarca l’existència de tancaments de A en [e], paral·lels als catalans, en asturleonès (FABAS > *řabęs*, CANTĀBANT > *cąęġaben*), en gascó (TĒRRAS > *řęęġes*, CANTAS > *cąęęġes*) i en altres varietats occitanes, com la d’Arieja (RĒTAS > *řęęęġes*, PORTANT > *řęęęġen*).

< SEPARARE; italià *comperare* *COMPERARE < COMPARARE; dialectes nord-italians *stòmeg*, *cànef* 'canapa', *sileba*, *Stèven* 'Stefanu' (Menéndez Pidal 1968, p. 73; Rohlfs 1966, p. 174).

Contràriament al que hem exposat fins ara, Duarte i Alsina (1984: 117-118) són del parer que ens enfrontem a dues evolucions fonètiques diferents. Així, aquests autors expliquen el resultat [e] suposant un tipus de canvi en posició final (A travada es tanca en [ɛ] i més endavant aquesta passa a [e]) i un altre en posició posttònica interior (tota vocal posttònica interior, no només la A, passa inicialment a [ə] i, més endavant, aquesta vocal neutra esdevé [e]). Tanmateix, deixant de banda les presumptes etapes intermèdies d'un canvi i de l'altre, tots dos processos acaben confluint en un únic resultat, atès que en ambdós partim de A llatina i arribem a [e] catalana:

La /a/ final es tanca en [ɛ] quan va travada per una consonant: *casas* > *cases*, *cantas* > *cantes*, *tabūlas* > *taules*, *portat* > català occ. [pórte], *dicat* > cat. occ. [díge], *donant* > *donen*, etc. Hem de suposar, però, que aquest procés es divideix en dues parts: la primera [...] que canvia [a] en [ɛ], que és anterior a la regla d'elisió de *t* final i síncope-apòcope, i la segona [...], que tanca [ɛ] en [e], que és posterior a aquestes regles. [...] Segons Coromines 1953, p. 206, i altres, el canvi *a* > *e* s'aplica a tota *a* posttònica interna, és a dir, no solament a la *a* final travada sinó també a la *a* àtona de la penúltima síl·laba. Això explica, a més dels exemples de /a/ final canviada en [e] donats més amunt, casos com *örphānum* > *orfe*, *rāphānūm* > *rave*, *anātem* > *ànet*, **cannānum* > *cànem*, **portābamu(s)* > *portàvem*, etc. De fet, però, [...] totes les vocals, inclosa la /a/, en la síl·laba posttònica interna s'han confós en [ɛ], fet prou justificat pel tractament que reben les vocals en aquesta síl·laba, en la qual [...] no es fa distinció entre els possibles timbres originals de la vocal. [...] En català [...] el manteniment o caiguda de la vocal en aquesta posició no tenia res a veure amb el seu timbre en llatí sinó únicament amb l'entorn [...] i tenim, demés, una regla que efectua el canvi [ɛ] > [e] [...].

Més enllà dels plantejaments recollits en les gramàtiques històriques, és molt rellevant l'aportació de Lloret i Jiménez (2008) en el marc de la teoria de l'optimitat. Aquests autors, que opten per la via de considerar conjuntament el tancament de A en *e* en síl·laba final travada i en síl·laba posttònica interior, expliquen el canvi a partir d'escapes de prominència universals, com la que ordena les posicions estructurals en el mot prosòdic (de més prominent a menys: tònica > pretònica inicial absoluta > pretònica medial > posttònica final absoluta > posttònica medial) i la que ordena els segments (en el cas de les vocals occidentals, de més prominent a menys: *a* > *ɛ*, *ɔ* > *e*, *o* > *i*, *u*). Partint de la base que els segments més prominents (o forts) tendeixen a associar-se a les posicions estructurals més prominents, mentre que els segments menys prominents (o febles) tendeixen a fer-ho amb les menys prominents, expliquen la substitució de la vocal més sonant, [a], per una altra de prominència intermèdia, [e], en la baula més feble de la cadena de posicions estructurals, que és la posttònica medial. A més, Lloret i Jiménez (2008: 84) insereixen aquesta explicació en una visió global de les neutralitzacions que la distinció *a/e* pot

patir en català occidental:²⁵

La posició més forta –la tònica– manté el contrast plenament (cf. [fám] *vs.* [fém]), mentre que les posicions àtones tendeixen a la neutralització. Entre les síl·labes àtones, la posició més prominent –la inicial absoluta (‘Inicial > No inicial’– es decanta normalment per la neutralització del contrast en favor de la vocal més perceptible (cf. [ambút]). Entre les síl·labes menys prominents –les posttòniques (‘Pretònica > Posttònica’–, la pertinença o no al radical estableix una distinció que compta per a la reducció (‘Radical > Afix’): en les marques de flexió, els elements menys prominents de tots, les vocals medials –això és, les que es troben en síl·laba travada–, eliminen el contrast en favor de l’element menys perceptible (cf. [kázēs]); en canvi, les vocals finals, que són relativament més prominents per la posició que ocupen i perquè es troben en síl·laba lliure, mantenen la distinció (cf. [kúlte] *vs.* [kúlta]). Les vocals posttòniques medials pertanyents al radical poden alinear-se amb les marques de flexió internes i neutralitzar en [e] el contrast [a]/[e] (com feia el català antic; cf. [bálsēm]), o bé, en tant que pertanyen al radical i són relativament més prominents que les vocals flexives medials, alinear-se amb les vocals flexives finals i mantenir la distinció (com fa el català occidental actual; cf. [ezófak] *vs.* [kánēm]).

3. LA VOCAL DE LES TERMINACIONS ÀTONES DE PRIMERA I SEGONA PERSONA DEL PLURAL EN CATALÀ NORD-OCCIDENTAL

Malgrat tot el que hem exposat en els apartats anteriors, certes variants dialectals de les formes de primera i segona persona del plural de l’imperfet d’indicatiu i del condicional suggereixen que o bé el tancament de A en [e] no s’hi va produir arreu o bé, en cas que el canvi hagués estat pancatalà, la [e] resultant va veure-s’hi sotmesa posteriorment a modificacions de timbre en una part del territori nord-occidental. Presentem tot seguit aquestes dades.

3.1. Dos parlars com a punt de partida

Sobre la base de l’evolució històrica de la A posttònica llatina, que els filòlegs han reconstruït a partir de la tradició gràfica medieval i de la pronúncia majoritària de les varietats occidentals, especialment de les valencianes, la normativa de la llengua catalana estableix una distribució sistemàtica de les grafies *a* i *e* en les desinències nominals i verbals que hem analitzat fins ara. Així, la grafia *a* representa el manteniment de la vocal A posttònica llatina en

²⁵ Ultra els que s’esmenten en la citació que reproduïm, altres fenòmens de tancament –i, doncs, d’afebliment– de vocals posttòniques, propis d’algunes zones nord-occidentals, també troben un bon encaix en les escales de prominència establertes per Lloret i Jiménez (2008). D’una banda, el tancament de [e] en [i] en posició posttònica medial (MANĬCU > *mànc* > *man[i]c*, CANĀMU > *cànem* > *càn[i]m*), que òbviament afecta qualsevol *e* que es trobi en aquesta posició, provingui de [e] o de [a] llatinovulgar. De l’altra, el tancament de [a] en [ɛ] en posició final absoluta (RŌSA(M) > *rosa* > *ros[ɛ]*, CANTABA(M) > *cantava* > *cantav[ɛ]*), que suposa el descens en un sol grau en l’escala de prominència (i queda, doncs, per sobre de la [e] generada en posició posttònica medial) i permet conservar les oposicions morfològiques basades en la distinció entre *a* (ara realitzada [ɛ]) i *e* (realitzada [e]). Vegeu §3.1.

síl·laba final lliure i es troba en les formes nominals femenines singulars i en les formes verbals de primera i tercera persona del singular: *rosa* < RŌSA(M), *cantava* < CANTABA(M), *cantaria* < *CANTAR-ÍA(T). En canvi, la grafia *e* representa el tancament de la A posttònica en síl·laba travada final llatina o romànica, i es troba en les formes nominals femenines plurals i en les formes verbals de segona persona del singular i de primera, segona i tercera persona del plural: *roses* < RŌSAS, *cantes* < CANTAS, *cantàvem* < *CANTÁBAMUS, *cantaríeu* < *CANTAR-ÍATIS, *cantaren* < *CANTARANT.

Aquesta sistematicitat en la distribució de les grafies *a* i *e* en les desinències verbals, segons que la síl·laba final àtona sigui lliure o travada, respon a la realitat fonètica de la major part de les varietats valencianes, però no es retroba en la pronúncia d'un cert nombre de varietats nord-occidentals. Recuperem a la taula 9 les dades que hem donat a §1.2 sobre la parla d'Arbeca, a la comarca de les Garrigues.

imperfet d'indicatiu			condicional		
ètim	grafia	pronúncia	ètim	grafia	pronúncia
CANTABA(M)	<i>cantava</i>	[kan'taβa]	*CANTAR-ÍA(M)	<i>cantaria</i>	[kanta'ria]
CANTABAS	<i>cantaves</i>	[kan'taβes]	*CANTAR-ÍAS	<i>cantaries</i>	[kanta'ries]
CANTABA(T)	<i>cantava</i>	[kan'taβe]	*CANTAR-ÍA(T)	<i>cantaria</i>	[kanta'rie]
*CANTÁBAMUS	<i>cantàvem</i>	[kan'taβam]	*CANTAR-ÍAMUS	<i>cantariem</i>	[kanta'riam]
*CANTÁBATIS	<i>cantàveu</i>	[kan'taβaw]	*CANTAR-ÍATIS	<i>cantaríeu</i>	[kanta'riaw]
CANTABANT	<i>cantaven</i>	[kan'taβen]	*CANTAR-ÍANT	<i>cantarien</i>	[kanta'rien]

Taula 9. Contrast entre les formes ortogràfiques i les formes fonètiques arbequines de l'imperfet d'indicatiu i el condicional.

En aquest article deixem de banda la diferència en les formes de tercera persona del singular, que ja hem tractat en una altra ocasió, per a centrar-nos en les de primera i segona persona del plural.²⁶ Fixem-nos que les realitzacions [kan'taβam], [kan'taβaw] i [kanta'riam], [kanta'riaw] plantegen interrogants pel que fa a l'evolució de la vocal posttònica A i, concretament, quant a l'abast de la llei fonètica segons la qual aquesta vocal s'hauria tancat en [e] travada per qualsevol consonant final llatina o romànica. Un fet paral·lel ha estat assenyalat per Creus (2002: 59) a propòsit de les formes de primera i segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu del parlar de Bell-lloc d'Urgell (el Pla d'Urgell), en les quals la vocal àtona de la síl·laba final s'articula [ɛ] a la primera i la segona persona del plural, [kan'taβɛm], [kan'taβɛw], en contrast amb la [e] de la segona persona del singular i la tercera del plural, [kan'taβes], [kan'taβen]:

²⁶ Per a un estudi, a partir de textos occidentals dels orígens, de l'evolució de la terminació verbal -AT en català, i en particular per a una discussió sobre els possibles orígens de les variants dialectals de tercera persona del singular amb [e] final, del tipus *cant[e]*, *cantav[e]*, *cantari[e]*, vegeu Massanell (2016).

Finalment afegirem que a partir de les nostres dades no hem pogut constatar un fenomen que hem trobat exposat en algun dels treballs esmentats i que consisteix a estendre la conversió de /a/ en [e] en posició de síl·laba travada. D'aquesta regla en sorgeixen formes com *cantàv[e]m* o *cantàv[e]u* que nosaltres –conscients, però, de la restricció geogràfica de les nostres dades– sempre hem constatat com a formes amb [ɛ].

Aquesta articulació amb *e* oberta, que es pot veure com un tancament, encara que menor, de la A originària, planteja, en realitat, el mateix problema que les variants amb [a], atès que en síl·laba travada es troba exclusivament en les formes verbals de primera i segona persona del plural, però no pas en la resta de casos afectats per la regla de tancament de A posttònica interior i final, que tenen sistemàticament el resultat [e]. Així es veu en els femenins plurals (RÖSAS > *ros[e]s*, BÖNAS > *bon[e]s*), en les formes verbals de segona persona del singular (CANTAS > *cant[e]s*, CANTABAS > *cantav[e]s*, *CANTAR-ÍAS > *cantari[e]s*), en les formes verbals de tercera persona del plural (CANTANT > *cant[e]n*, CANTABANT > *cantav[e]n*, *CANTAR-ÍANT > *cantari[e]n*) i en un substantiu com *cànem* (< *CA(N)NĀMU), que presenta la vocal posttònica travada per la mateixa consonant que tanca les formes verbals de primera persona del plural i que, malgrat això, no s'articula amb *e* oberta sinó amb *e* tancada (*càn[e]m*) o, molt sovint, amb [i] (*càn[i]m*), perquè participa de la tendència nord-occidental al tancament de [e] posttònica en [i].

Cal recordar, en aquest punt, que la pronúncia [ɛ] correspon a la realització del fonema /a/ en posició final absoluta en una àmplia zona del català nord-occidental (Badia i Margarit 1994 [1951]: §63, I). El debilitament de les vocals àtones, i en particular de les posttòniques, no es va acabar amb els fenòmens de confluència de timbre, de síncope i d'apòcope que van tenir lloc en el trànsit del llatí vulgar al català, sinó que van continuar quan aquesta llengua ja estava plenament formada. A §1.1 n'hem esmentat una mostra claríssima que afecta el català oriental: la confusió en vocal neutra de la *e* i la *a* àtones del català preliterari. Dins del català occidental, malgrat la fidelitat major al vocalisme dels orígens, també s'han produït modificacions que afecten les vocals àtones. Una de les més evidents és el tancament de la /a/ àtona final en [ɛ] en la zona central de l'àrea nord-occidental, que es constata tant en els femenins singulars (RÖSA(M) > *rosa* > *ros[ɛ]*, BÖNA(M) > *bona* > *bon[ɛ]*) com en les formes verbals de primera persona del singular (CANTABA(M) > *cantava* > *cantav[ɛ]*, *CANTAR-ÍA(M) > *cantaria* > *cantari[ɛ]*).

Basant-nos en el mapa 3 del primer volum del *Petit Atlas Lingüístic del Domini Català* (PALDC), titulat "Variació de timbre de la vocal àtona final -a en els femenins" i elaborat a partir de les transcripcions del mapa 57, "La barba", del primer volum de l'*Atlas Lingüístic del Domini Català* (ALDC), podem dir que la zona en què la -a final ha esdevingut [ɛ] comprèn, *grosso modo*, les comarques següents (indiquem entre parèntesis els punts d'enquesta de l'ALDC on s'ha recollit la palatalització esmentada): el Segrià (Lleida, Almenar), la Noguera (Cubells), el Pla d'Urgell (Linyola), l'Urgell (Agramunt) i les Garrigues

(Granyena i Vinaixa).²⁷ A banda d'aquesta zona força compacta, pel nord l'articulació [ɛ] penetra en localitats meridionals del Pallars Jussà (Palau de Noguera, Isona) i de l'Alt Urgell (Peramola), i pel sud se'n troben mostres en punts relativament allunyats com Vilalba dels Arcs (la Terra Alta) i l'Ametlla de Mar (el Baix Ebre). També penetra a l'Aragó catalanòfon en el cas de Fraga (el Baix Cinca).

Tot i que es tracta, amb un decalatge cronològic important, d'un procés de tancament similar al que va afectar la A llatina en síl·laba final travada, és fonamental assenyalar que el resultat és diferent, atès que no s'arriba mai al tancament fins a [e].²⁸ Aquest punt és crucial, perquè comporta el manteniment de les oposicions morfològiques que en altres varietats occidentals es manifesten a través de la contraposició de les pronúncies [a]/[e]: *un mestr[e]* oposat a *una mestr[a]* esdevé *un mestr[e]* oposat a *una mestr[ɛ]*, i *ell cantav[e]* enfront de *jo cantav[a]* es muda en *ell cantav[e]* enfront de *jo cantav[ɛ]*. Per aquesta raó, les pronúncies *cantàv[ɛ]m* i *cantàv[ɛ]u* cal associar-les a les formes fonològiques /am/ i /aw/ de les terminacions de primera i segona persona del plural, mentre que les realitzacions *cantav[ɛ]s* i *cantav[ɛ]n* es vinculen a les formes fonològiques /es/ i /en/ de les terminacions de segona persona del singular i tercera del plural, de la mateixa manera que la forma de primera persona del singular, *cantav[ɛ]*, té una /a/ fonològica a la terminació, enfront de la tercera, *cantav[e]*, que hi té una /e/. Així doncs, deixant de banda el fet fonètic de la realització de la /a/ en síl·laba àtona final com a [a], a Arbeca, o com a [ɛ], a Bell-lloc d'Urgell, des d'un punt de vista morfofonològic els paradigmes d'imperfet d'indicatiu d'ambdues localitats coincideixen.

En l'apartat següent descrivim, més enllà d'aquestes dues viles que ens han servit d'exemple, quines pronúncies es troben, en un conjunt representatiu de localitats nord-occidentals, per a les terminacions àtones de les formes verbals de primera i segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu i del condicional, amb l'objectiu de delimitar *grosso modo* en quina àrea d'aquest dialecte tenen vigència les realitzacions fonètiques diferents de les generals [em] i [ew].

3.2. Descripció de les dades obtingudes en el treball de camp

Aquest apartat se sustenta en les enquestes dialectals enregistrades l'any 1996 en una xarxa de quaranta localitats escampades per tot el territori nord-occidental, que comprèn dinou comarques del Principat de Catalunya i de

²⁷ No, en canvi, a Arbeca (les Garrigues), punt d'enquesta 117 de l'ALDC, en què /a/ final es pronuncia [a].

²⁸ Recasens (2017: 51) és molt clar en la desvinculació d'ambdós processos, dels quals diu que "obeeixen a mecanismes articuladoris diferents, a saber, a un procés d'escurçament i reducció vocàlica en síl·laba travada, i a un procés d'allargament unit a una certa prominència articulatòria de la vocal en posició final absoluta de mot".

l'Aragó catalanòfon, i Andorra. A cada demarcació es van considerar dues localitats, la capital i un poble petit, d'entre 300 i 600 habitants. La taula 10 recull, agrupats per territoris, els quaranta punts d'enquesta, amb la informació del nombre d'habitants que tenien l'any en què es va executar el treball de camp.

xarxa de punts d'enquesta				
comarca / territori	capital	habitants ²⁹	localitat petita	habitants
Alt Urgell, l'	la Seu d'Urgell	10.711	Coll de Nargó	606
Alta Ribagorça, l'	el Pont de Suert	2.167	Vilaller	618
Andorra ³⁰	Andorra la Vella	21.721	Ordino	1.931
	les Escaldes-Engordany	15.182		
Baix Cinca, el	Fraga	11.783	Vilella de Cinca	499
Baix Ebre, el	Tortosa	30.088	Alfara de Carles	383
Baixa Ribagorça, la	Benavarri	1.195	Tolba	220
Garrigues, les	les Borges Blanques	5.190	Bovera	426
Llitera, la	Tamarit	3.867	Camporrells	263
Matarranya, el	Vall-de-roures	1.935	la Portellada	342
Montsià, el	Amposta	15.900	Freginals	341
Noguera, la	Balaguer	13.103	Cubells	360
Pallars Jussà, el	Tremp	5.503	Salàs de Pallars	358
Pallars Sobirà, el	Sort	1.718	Rialp	527
Pla d'Urgell, el	Mollerussa	9.400	Sidamon	455
Priorat, el	Falset	2.504	Porrera	444
Ribera d'Ebre, la	Móra d'Ebre	4.880	Vinebre	444
Segarra, la	Cervera	7.153	Sant Ramon	560
Segrià, el	Lleida	112.035	Montoliu de Lleida	486
Terra Alta, la	Gandesa	2.668	Caseres	333
Urgell, l'	Tàrrega	11.855	Preixana	437

Taula 10. Xarxa geogràfica del treball de camp.

A cadascun dels quaranta punts d'enquesta es va treballar amb sis informants, distribuïts homogèniament en tres franges d'edat (de 14 a 19 anys, de 36 a 49 i de 66 a 79). En total, doncs, es van enregistrar enquestes de 240 informants, els quals van respondre un qüestionari basat en imatges, compleció de buits i traducció, acompanyat d'una estona de conversa semidirigida. Una de les parts del qüestionari estava dedicada a la morfologia verbal regular i demanava les formes simples –o les perifràstiques, en el cas del passat– de cinc verbs model, *cantar* (classe I), *perdre* (classe II [-ext]), *beure* (classe II [+ext]), *sentir* (classe III [-ext]) i *servir* (classe III [+ext]), per a cadascun dels quals es van

²⁹ Segons el cens de població de 1996, any d'enregistrament de les enquestes.

³⁰ A Andorra, les enquestes de la capital es van enregistrar a Andorra la Vella i les Escaldes-Engordany, que formen un continuïum urbanístic, i les de la població petita a Ordino, que és la menys poblada de les parròquies.

recollir les cinquanta formes flexives corresponents al present d'indicatiu, l'imperfet d'indicatiu, el passat, el futur, el condicional, el present de subjuntiu, l'imperfet de subjuntiu, l'imperatiu, l'infinitiu, el gerundi i el participi.³¹ Les respostes es van obtenir pel sistema de compleció de buits, a través de frases que eren presentades de viva veu als informants, que havien de dir la forma que hi faltava (per exemple, per a aconseguir la primera persona del singular del present de subjuntiu: *El Joan vol que jo [...] (cantar) una cançó*). Hi va haver una única enquestadora i transcriptora –qui ara escriu–, que utilitzava la seva varietat espontània de nord-occidental (d'Arbeca, a les Garrigues) tant pel que fa a la fonètica com a la morfologia (en el cas de l'exemple anterior: [lo ʒu'an | ,bəl ke 'jə || ,una kan'so]). Les formes verbals recollides es van emmagatzemar, transcrites fonèticament i segmentades morfològicament, en una base de dades informatitzada que conté més de 61.500 registres.³²

3.2.1. Vocals àtones de les terminacions d'imperfet d'indicatiu i de condicional

A partir de la base de dades tot just descrita, i centrant-nos en la realització de les vocals àtones de les terminacions d'imperfet d'indicatiu i de condicional, hem aïllat els dotze models que presentem tot seguit. El volum de dades amb què treballem, i el fet mateix que el nord-occidental sigui un dialecte immers en un procés de canvi lingüístic i de fragmentació interna, induït per la pressió desigual que hi exerceix l'estàndard difós, provoca que les respostes no sempre siguin tan uniformes i fàcils de sistematitzar com es podria creure.³³

Així, mentre que a l'Aragó catalanòfon habitualment les dades recollides mostren un grau elevat de coherència intraindividual i de coincidència entre informants de la mateixa localitat, a Andorra i a les comarques de Catalunya, en canvi, la pressió de la llengua estàndard en modalitat central sol provocar vacil·lacions, respostes alternatives, barreges de formes pertanyents a sistemes diferents, sorgiment de paradigmes mixtos (fenomen en el qual ens detenim a §3.2.2 i subapartats) i discrepàncies entre informants de la mateixa localitat. En el cas dels joves, a més, sembla que pesa molt la norma escrita, fet que afavoreix, fora de la zona on són tradicionals, pronúncies de tercera persona del singular amb *-a*, realitzada [a] o [ɛ] i, en menor mesura, pronúncies de primera i de segona persona del plural amb [e], si més no en la situació d'enquesta. En els apartats que venen a continuació, intentem assolir el grau d'abstracció necessari

³¹ La consideració dels verbs velaritzats com una subclasse regular dins de la segona conjugació es basa en l'argumentació de Viaplana (1995).

³² Per a més informació sobre la motivació de la recollida de dades, la metodologia emprada i els primers resultats obtinguts, vegeu Massanell (2012).

³³ No és el nostre objectiu en aquest article analitzar la pressió a què es veu sotmès el català nord-occidental d'ençà del procés de normalització lingüística engegat al Principat, tot i que inevitablement ens hi haurem de referir. Sobre aquest tema, vegeu Sistac (1998).

per a arribar a una classificació sense traïr les dades i, alhora, sense perdre'ns en els detalls.

Com que l'objectiu de la nostra descripció és la pronúncia de les vocals àtones finals, i aquesta coincideix per als cinc verbs recollits, reproduïm només els paradigmes de *cantar*, que són els que presenten menys variació morfològica. Tot i així, en algunes localitats hem trobat respostes amb pèrdua de la consonant de la marca de temps ([kan'taen]), en ocasions suplerta per la inserció d'una iod antihiàtica ([kan'taje]). Com que aquestes variants apareixen al costat de les formes clàssiques, hem optat per donar només els paradigmes amb [β].³⁴

3.2.1.1. Model 1: [-a, -as, -a, -am, -aw, -an]

A les localitats de Benavarri i Tolba, a la Baixa Ribagorça, la vocal àtona de la desinència és invariablement [a], perquè en aquesta àrea extrema del domini lingüístic no va actuar la regla de tancament de la A posttònica en síl·laba final travada llatina o romànica (tanmateix, vegeu les dades de l'ALDC de §4.1.1).

model 1	
imperfet d'indicatiu	condicional
kan'taβa	kanta'ria
kan'taβas	kanta'rias
kan'taβa	kanta'ria
kan'taβam	kanta'riam
kan'taβaw	kanta'riaw
kan'taβan	kanta'rian

Taula 11. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a Benavarri i Tolba (la Baixa Ribagorça).

3.2.1.2. Model 2: [-a, -es, -a, -em, -ew, -en]

Aquest model l'hem recollit a les localitats de Tortosa i Alfara de Carles (el Baix Ebre) i Amposta i Freginals (el Montsià), en l'anomenat *tortosí estricte*.³⁵ A totes quatre localitats presenta una gran sistematicitat i estabilitat. Hi ha una correspondència exacta entre pronúncia [a] i síl·laba oberta, d'una banda, i pronúncia [e] i síl·laba travada, de l'altra. Això implica que no s'hi defuig el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular, i també que la

³⁴ Només a Fraga (el Baix Cinca), la resposta sistemàtica és sense [β]: [kan'tae], [kan'taes], [kan'tae], [kan'taem], [kan'taew], [kan'taen].

³⁵ "El tortosí. Aquest subdialecte s'estén, d'una manera estricta pel Baix Ebre i el Montsià; en qualitat de comarques de transició entre el valencià i el nord-occidental, s'hi poden afegir els Ports de Morella, el Maestrat, la Ribera d'Ebre, la Terra Alta i el Matarranya (deixant a part les localitats més occidentals, que mostren unes característiques molt peculiars)" (Veny 1998 [1978]: 103).

primera i la segona persona del plural no presenten un comportament diferenciat respecte de la segona del singular i la tercera del plural.

model 2	
imperfet d'indicatiu	condicional
kan'taβa	kanta'ria
kan'taβes	kanta'ries
kan'taβa	kanta'ria
kan'taβem	kanta'riem
kan'taβew	kanta'riew
kan'taβen	kanta'rien

Taula 12. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a Tortosa i Alfara de Carles (el Baix Ebre) i Amposta i Freginals (el Montsià).

3.2.1.3. Model 3: [-ε, -es, -ε, -em, -ew, -en]

Aquest model l'hem recollit per sobre i per sota de les comarques centrals del català nord-occidental: d'una banda, a Tremp i Salàs de Pallars (el Pallars Jussà) i, de l'altra, a Móra d'Ebre (la Ribera d'Ebre). Segueix el mateix patró que el model 2, amb sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular i amb realització (habitualment) unitària de la vocal àtona travada, però se'n diferencia per la pronúncia de la *a* en posició final absoluta, que tendeix a la palatalització, encara que s'observen diferències entre els informants.

En el cas de Tremp, la realització final [ε] és sistemàtica en els quatre informants adults i vells, tant per a la primera com per a la tercera persona del singular, mentre que els dos joves mostren realitzacions vacil·lants cap a [a] i cap a [e], que afecten totes dues persones gramaticals. A Salàs, els dos informants de més edat pronuncien [ε] final, mentre que els dos adults i un dels joves fan una articulació més propera a [a], i en l'altre jove predomina la realització [e] per a les dues persones gramatical esmentades. A Móra d'Ebre la vocal [ε] és la realització sistemàtica d'un dels informants vells i dels dos adults, mentre que l'altre vell i els dos joves es decanten per [a].

Un altre focus d'una certa inestabilitat es troba en les persones primera i segona del plural. A Tremp, tres dels informants, els dos joves i un vell, responen sistemàticament amb les terminacions [em] i [ew], mentre que els altres tres informants, els dos adults i l'altre vell, presenten, al costat de les respostes amb *e* tancada, les terminacions [εm], [εw], esporàdiques en l'informant de més edat (4 casos enfront de 16), repartides al 50% en un dels adults (10 a 10) i clarament predominants en l'altre (17 ocurrences a 5). En aquest aspecte Salàs de Pallars és més homogeni, atès que cinc dels informants fan sistemàticament amb *e* tancada les formes de primera i segona persona del plural, i només un dels joves presenta, esporàdicament, realitzacions obertes (4

casos enfront de 16).³⁶ Pel que fa a Móra d'Ebre, quatre informants (els dos joves, un adult i un vell) són absolutament sistemàtics en la pronúncia [em], [ew], mentre que un dels informants vells alterna les realitzacions amb *e* tancada (12 ocurrencies) amb d'altres amb [a] (8 casos) –d'acord amb la seva realització de la *a* final àtona com a [a]– i un dels informants adults només empra les formes [ɛm], [ɛw] –d'acord també amb la seva realització de la *a* final àtona com a [ɛ].

model 3	
imperfet d'indicatiu	condicional
kan'taβɛ	kanta'riɛ
kan'taβes	kanta'ries
kan'taβɛ	kanta'riɛ
kan'taβem (kan'taβɛm)	kanta'riem (kanta'riɛm)
kan'taβew (kan'taβɛw)	kanta'riew (kanta'riɛw)
kan'taβen	kanta'rien

Taula 13. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a Tremp i Salàs de Pallars (el Pallars Jussà) i Móra d'Ebre (la Ribera d'Ebre).

3.2.1.4. Model 4: [-a, -es, -e, -em, -ew, -en]

Aquesta distribució de [a] i [e] s'ha recollit en dues zones. Al sud, envoltant el tortosí estricte, a Vinebre (la Ribera d'Ebre), Caseres (la Terra Alta) i Vall-de-roures i la Portellada (el Matarranya), i a la zona central interior, a Tamarit i Camporrells (la Llitera) i Vilella (el Baix Cinca). En síl·laba lliure es troba [a] a la primera persona del singular i [e] a la tercera: es tracta, doncs, d'un paradigma que evita el sincretisme entre aquestes dues formes, com sol ocórrer en la major part de les varietats nord-occidentals. En síl·laba travada el resultat [e] és constant per a totes les persones gramaticals, sense que la primera i la segona del plural mostrin un comportament particular. Hi ha una elevada homogeneïtat entre els informants: l'única diferència destacable recau en un vell de Vilella i un adult de Vinebre, que articulen [ɛ] la *a* final (com es fa a les capitals comarcals respectives). Val a dir també que un informant jove de Caseres i un de vell de Vilella donen algunes formes amb [ɛ] per a la primera i la segona persona del plural, al costat de les habituals amb [e], en una proporció de 7 d'obertes per 13 de tancades en tots dos casos.³⁷

³⁶ De manera esporàdica, tres dels informants de Salàs de Pallars han donat mostres de formes de segona persona del plural amb la terminació *-eu* monoftongada en [o]: un dels vells, [bew'rio]; un dels adults, [beβio] i [bew'rio], i l'altre adult, [sen'tio], [sentí'rio], [serβio] i [serβi'rio].

³⁷ Residualment hem recollit formes de segona persona del plural amb la terminació *-eu* monoftongada en [o]: [per'drio] (3 ocurrencies), [serβio] (3), [serβi'rio] (2), [bew'rio] (2) i [kanta'rio] (1), que corresponen a un adult de Caseres (4 casos), un vell de Vall-de-roures (3), un vell de la Portellada (3) i un adult de Vilella (1).

model 4	
imperfet d'indicatiu	condicional
kan'taβa	kanta'ria
kan'taβes	kanta'ries
kan'taβe	kanta'rie
kan'taβem	kanta'riem
kan'taβew	kanta'riew
kan'taβen	kanta'rien

Taula 14. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a Tamarit i Camporrells (la Llitera), Vilella (el Baix Cinca), Vinebre (la Ribera d'Ebre), Caseres (la Terra Alta) i Vall-de-roures i la Portellada (el Matarranya).

Cal afegir que a Vall-de-roures i la Portellada (el Matarranya), l'imperfet de subjuntiu prové, com al País Valencià, del plusquamperfet d'indicatiu llatí i presenta, doncs, una marca temporal amb ròtica, i no amb sibilant com la resta del català nord-occidental, que té formes originades a partir del plusquamperfet de subjuntiu llatí.³⁸ Aquest origen etimològic diferent implica, a més, que la vocal àtona de les desinències prové d'una A llatina, com en l'imperfet d'indicatiu i el condicional, i mostra exactament el mateix patró evolutiu i els mateixos resultats. També a Caseres (la Terra Alta), hem trobat, entre els informants vells i adults, aquest paradigma d'imperfet de subjuntiu amb ròtica, al costat de l'imperfet de subjuntiu amb sibilant (al qual ens referim més endavant; vegeu §3.2.2), que hi està en expansió.³⁹

model 4
imperfet de subjuntiu
kan'tara
kan'tares
kan'tare
kan'tarem
kan'tarew
kan'taren

Taula 15. Paradigma d'imperfet de subjuntiu recollit a Vall-de-roures i la Portellada (el Matarranya) i a Caseres (la Terra Alta), en aquest darrer cas en convivència amb l'imperfet de subjuntiu amb sibilant.

³⁸ Quintana (1987: 174-175) assenyala quines són les primeres localitats que queden per sota de la isoglossa que separa els territoris en què s'empra l'imperfet de subjuntiu amb sibilant (al nord) dels territoris en què s'utilitza l'imperfet de subjuntiu amb ròtica (al sud): "El tipus en *-ara, -era, -ira* se sent per gairebé tot l'Alt Matarranya, per alguns pocs punts de la Terra Alta i per la major part del País Valencià. Les primeres localitats cap al sud i llevant que presenten aquest paradigma són Favara, Maella, Massalió, Caseres, Calaceit, Cretes, Arnes, Vall-de-roures, Beseit, Fondespatla, Penaroja i d'allà fins al sud d'Alcalà de Xivert. A Arenys de Lledó se senten les dues formes".

³⁹ Heus aquí les proporcions de les formes d'imperfet de subjuntiu amb ròtica i amb sibilant entre els sis informants de Caseres: joves, només formes amb [s], en un cas, i 26 [s] / 5 [r], en l'altre; adults, 19 [s] / 12 [r], en un cas, 15 [s] / 15 [r], en l'altre; vells, 9 [s] / 22 [r], en un cas, 17 [s] / 15 [r], en l'altre.

3.2.1.5. Model 5: [-ε, -es, -e, -em, -ew, -en]

És una variant del model anterior, del qual es diferencia només per l'articulació de la *a* en posició final absoluta, la qual adquireix un matís palatal, [ɛ], clarament distingible, tanmateix, de l'articulació de la *e* tancada. Es troba en dues localitats de la zona on hem recollit el model 4: Gandesa (la Terra Alta) i Fraga (el Baix Cinca). A Gandesa hi ha una certa inestabilitat en la realització de la vocal àtona de les terminacions de primera i segona persona del plural. Així, tres informants, un de cada franja d'edat, pronuncien sempre [em], [ew], però els altres tres presenten també variants amb *e* oberta, en diferents proporcions: un vell, 18 ocurrències de [e] per només 2 de [ɛ]; un adult, 13 de [e] enfront 7 de [ɛ], i un jove, només 4 de [e] per 16 de [ɛ]. A Fraga les terminacions [em], [ew] són absolutament sistemàtiques per a cinc dels informants, i només un dels joves ha donat 6 variants del tipus [ɛm], [ɛw], al costat de 14 respostes amb *e* tancada.

model 5	
imperfet d'indicatiu	condicional
kan'taβe	kanta'riɛ
kan'taβes	kanta'ries
kan'taβe	kanta'rie
kan'taβem (kan'taβɛm)	kanta'riem (kanta'riɛm)
kan'taβew (kan'taβɛw)	kanta'riew (kanta'riɛw)
kan'taβen	kanta'rien

Taula 16. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a Fraga (el Baix Cinca) i Gandesa (la Terra Alta).

3.2.1.6. Model 6: [-e, -es, -ə, -em, -ew, -en]

A Falset (el Priorat) hem trobat aquest model que inverteix la solució habitual del català nord-occidental per a resoldre el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular, atès que realitza amb *e* tancada la primera i amb *a* la tercera (més clara en uns informants i més propera a vocal neutra en uns altres). La pressió del model escrit fa que sigui més fàcil recollir aquesta [e] en posició final absoluta entre els informants adults i vells que no pas entre els joves, els quals tendeixen a substituir-la per *a*. Pel que fa a les desinències acabades en consonant, la solució majoritària és la realització amb [e] arreu, sense que la primera i la segona persona del plural tinguin un comportament diferenciat. Tanmateix, només per a aquestes dues persones –i no, en canvi, per a la segona del singular i la tercera del plural– hem recollit un cert nombre de respostes amb [ə] (a voltes tendent a [ɛ]) de quatre informants, especialment

d'un de vell, i fins i tot amb [o], en aquest cas en menor mesura i només d'un informador adult.⁴⁰

model 6	
imperfet d'indicatiu	condicional
kan'taβe	kanta'rie
kan'taβes	kanta'ries
kan'taβə	kanta'riə
kan'taβem (kan'taβəm)	kanta'riem (kanta'riəm)
kan'taβew (kan'taβəw)	kanta'riew (kanta'riəw)
kan'taβen	kanta'rien

Taula 17. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a Falset (el Priorat).

3.2.1.7. Model 7: [-ε, -es, -e, -em, -ew, -en]

Aquest és el model de les cinc comarques centrals del català nord-occidental i l'hem recollit a Balaguer i Cubells (la Noguera), Lleida i Montoliu de Lleida (el Segrià), Mollerussa i Sidamon (el Pla d'Urgell), Tàrrega i Preixana (l'Urgell) i les Borges Blanques i Bovera (les Garrigues). Aquest model evita el sincretisme entre la primera persona del singular, amb *a* final, i la tercera, amb [e] final. La *a* en posició final absoluta es realitza a través d'una articulació palatal, [ɛ], clarament distingible de [e]. En posició travada, es troben dues pronúncies de la vocal àtona: d'una banda, [e], a la segona persona del singular i la tercera del plural, com correspon a les evolucions -AS > -es i -ANT > -en, i de l'altra, [ɛ], a la primera i la segona persona del plural, coincidint amb l'articulació de la *a* en posició final absoluta.

L'articulació de la -*a* final com a [ɛ] és molt constant en els seixanta informants d'aquesta zona: només un jove de Balaguer i un altre de Bovera tenen una realització central, [a]. Quant a la terminació de tercera persona del singular, la [e] hi és ben dominant, tot i que un vell de Tàrrega fa [ɛ], com a la primera persona. Pel que fa a l'articulació de la vocal àtona de les terminacions -em, -eu, l'excepció més remarcable l'aporten els dos informants vells de Sidamon, que hi pronuncien una *e* tancada, mentre que els altres quatre informants d'aquesta població, com és sistemàtic a tota la zona, articulen [ɛm], [ɛw]. A més, el jove de Balaguer que realitza la *a* com a [a] en posició final absoluta també pronuncia amb aquesta obertura la vocal àtona de les terminacions de primera i segona persona del plural: [am], [aw]. Aquestes realitzacions amb *a* també les hem recollit dels dos informants vells de Tàrrega (sempre, en un cas, i a mitges amb [ɛ] en l'altre) i d'un informant adult de Preixana, malgrat que per a tots tres la -*a* en posició final absoluta sona [ɛ]. Per a tots els altres informants, sempre hi ha coincidència entre l'articulació de la *a*

⁴⁰ Considerant tots sis informants, hem trobat, per a la primera i la segona persona del plural, 83 realitzacions amb [e], 30 amb [ə], 5 amb [ɛ] i 5 amb [o].

final de la primera persona del singular, d'una banda, i la vocal àtona de les terminacions *-em*, *-eu*, de l'altra.

Val a dir que, en el cas dels informants joves d'aquesta zona, la pressió de la llengua escrita i del model de llengua difós pel sistema educatiu provoca que proliferin en les seves respostes les formes de tercera persona del singular acabades en *-a* (pronunciada habitualment [ɛ], com a la primera persona) i, en menor mesura, que hi apareguin formes de primera i segona persona del plural amb *e* tancada. Es tracta d'un fenomen clarament vinculat a l'edat –en els adults només molt esporàdicament hi ha alguna d'aquestes ocurrencies– i lligat també a la peculiaritat de la situació d'enquesta, que afavoreix que l'informant dissimuli els trets que considera marcats.⁴¹

model 7	
imperfet d'indicatiu	condicional
kan'taβɛ	kanta'riɛ
kan'taβɛs	kanta'ries
kan'taβe	kanta'rie
kan'taβɛm	kanta'riɛm
kan'taβɛw	kanta'riɛw
kan'taβɛn	kanta'rien

Taula 18. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a Balaguer i Cubells (la Noguera), Lleida i Montoliu de Lleida (el Segrià), Mollerussa i Sidamon (el Pla d'Urgell), Tàrraga i Preixana (l'Urgell) i les Borges Blanques i Bovera (les Garrigues).

3.2.1.8. Model 8: [-a, -es, -e, -am, -aw, -en]

Es troba a les capitals de dues comarques limítrofes amb el català central: la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) i Cervera (la Segarra), tot i que també l'hem obtingut d'alguns informants d'altres localitats septentrionals (un del Pont de Suert, a l'Alta Ribagorça, dos de Coll de Nargó, a l'Alt Urgell, i un d'Andorra la Vella) on predomina un model diferent, en el qual *-am* i *-au* han esdevingut *-om* i *-ou*, com exposem a §3.2.1.10. El paradigma que ara descrivim segueix el mateix patró que el model 7, amb l'única diferència que l'articulació de la *a*, tant a la primera persona del singular com a la primera i la segona del plural, és de tipus central i no palatal i, segons els informants, es percep com a més baixa, [a] (realització que trobem sobretot en els joves i els adults de totes dues localitats) o com a més elevada i propera, doncs, a la vocal neutra del català central, [ə] (pronúncia que trobem especialment en els informants vells, tant de la Seu

⁴¹ Residualment hem recollit, en un informant vell de Sidamon, una forma de segona persona del plural amb la terminació *-eu* monoftongada en [o] ([sen'tio]) i, en l'altre informant vell d'aquesta mateixa localitat, cinc formes de condicional amb la vocal àtona de la desinència absorbida per la *i* tònica precedent, corresponents al verb *servir* i que afecten totes les persones menys la primera del singular, que es manté així diferenciada de la tercera: [serβi'ris], [serβi'ri], [serβi'rim], [serβi'riw], [serβi'rin].

d'Urgell com de Cervera). En qualsevol cas, però, és una realització perfectament distingible de [e].

Tal com hem observat per als informants joves de les comarques centrals del nord-occidental, en aquesta franja d'edat és freqüent prendre la llengua escrita com a model de correcció per a la llengua oral, cosa que hi afavoreix les realitzacions amb [a] final a la tercera persona del singular i les pronúncies [em], [ew] a la primera i la segona persona del plural. Cal dir, a més, que a la Seu d'Urgell i Cervera hi ha hagut ocurrencies de tercera persona del singular amb *-a* final, articulada [a] o [ə], també entre les respostes d'alguns dels informants adults i vells.⁴²

model 8	
imperfet d'indicatiu	condicional
kan'taβa	kanta'ria
kan'taβes	kanta'ries
kan'taβe	kanta'rie
kan'taβam	kanta'riam
kan'taβaw	kanta'riaw
kan'taβen	kanta'rien

Taula 19. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a La Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) i Cervera (la Segarra), emprats també per algun informant del Pont de Suert (l'Alta Ribagorça), Coll de Nargó (l'Alt Urgell) i Andorra la Vella.

3.2.1.9. Models 9 i 10: [-i, -is, -i, -əm, -əw, -in] i [-ə, -es, -ə, -əm, -əw, -en]

A Sant Ramon (la Segarra) hem recollit dos models de realització de les vocals àtones desinencials, distribuïts generacionalment. El primer, ara en decadència, és de tipus xipella i presenta la vocal [i] en diverses terminacions àtones, en alternança amb [ə] en d'altres. El segon, que es troba en expansió, mostra que la *i* hi ha estat bandejada, segons la persona gramatical, o bé a favor de la *e* tancada o bé a favor de la vocal neutra, que són les vocals que alternen en aquest nou paradigma. Els dos informants vells són molt fidels al model tradicional de Sant Ramon, mentre que els dos joves empen decididament el model innovador. A mig camí d'uns i altres, els dos informants adults oscil·len entre tots dos sistemes: un manté notablement les formes del paradigma que han proporcionat els vells, mentre que l'altre s'arreglera força amb l'emprat pels joves.

⁴² Residualment, dos informants de la Seu d'Urgell, un de vell i un altre d'adult, han proporcionat ocurrencies de condicional amb la vocal àtona de la desinència absorbida per la *i* tònica precedent, del tipus [kanta'ris], [per'ðri], [serβi'rim], que poden afectar totes les persones gramaticals menys la primera del singular, que es manté així diferenciada de la tercera (15 ocurrencies amb absorció enfront de 25 sense, en el cas de l'adult, i 11 casos amb absorció enfront de 16 sense, en el cas del vell).

Així, els dos informants vells són molt sistemàtics en l'ús d'un model que té [i] a la terminació de segona persona del singular i de tercera del singular i del plural, en correspondència, doncs, amb la vocal [e] en la major part dels paradigmes nord-occidentals, fet que permet pensar en un tancament vocàlic com el que defineix el parlar xipella:⁴³ *cantaves* > *cantav[i]s*, *cantav[e]* > *cantav[i]* i *cantaven* > *cantav[i]n*, en l'imperfet d'indicatiu, i *cantaries* > *cantari[i]s*, *cantari[e]* > *cantari[i]* i *cantarien* > *cantari[i]n*, en el condicional, sense que hi hàgim recollit cap cas d'absorció de la vocal àtona en la tònica, com sí que hem trobat en altres parlars. A més, però, en aquest model també és sistemàtica la terminació *i* a la primera persona del singular, en una posició en què la resta del nord-occidental té *a*: la presència de la *i* no hi és atribuïble, doncs, al fenomen fonètic de tancament de [e] àtona final propi dels parlars xipelles. Més aviat cal pensar que, en el model d'aquesta localitat de l'estreta llenca de transició entre el català nord-occidental i el central, s'hi devia produir una expansió analògica de la vocal *i* cap a la primera persona del singular. Aquesta modificació, causant del sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular, allunya el paradigma del compliment d'una norma de rang molt elevat en la major part de les varietats nord-occidentals, per a fer-lo més proper als paràmetres del català central, en què aquest tipus de sincretisme és molt freqüent. En el model tradicional de Sant Ramon, doncs, només la primera i la segona persona del plural tenen un comportament diferenciat de la resta, atès que la vocal de la terminació s'hi articula [ə], enfront de la [i] compartida per totes les altres formes, inclosa la primera del singular.

En canvi, els dos informants joves no utilitzen ja la *i* en les terminacions verbals de l'imperfet d'indicatiu i del condicional. A la segona persona del singular i a la tercera del plural, aquesta vocal ha estat substituïda per [e]: *cantav[e]s*, *cantav[e]n*, *cantari[e]s*, *cantari[e]n*, d'acord amb la pronúncia general del català nord-occidental. Per tant, en el model innovador de Sant Ramon, continua havent-hi dues vocals àtones en les terminacions travades: aquesta [e], i una [ə] a la primera i la segona persona del plural (*cantàv[ə]m*, *cantàv[ə]u*, *cantari[ə]m*, *cantari[ə]u*). Pel que fa a les vocals lliures de les terminacions de

⁴³ "Entre el català oriental i el català occidental, l'anomenat "xipella" forma com una mena d'envà dialectal. És quelcom de més modest que un subdialecte; es tracta més aviat d'una isoglossa discontinua corresponent a la *i* resultat del tancament de la *e* final àtona i que baixa des de l'Alt Urgell fins a la Conca de Barberà, amb punts importants com Tuixén, Les Oluges, Sta. Coloma de Queralt, Barberà de la Conca, Solivella, Blancafort. D'un costat, pertanyen als parlars orientals, car la *E* tònica llatvg. passa a /e/ ([deuri], deure) i les *a*, *e* àtones pretòniques es neutralitzen en [ə] (així, [pərlá], parlar, [təní], tenir); en canvi, la *e* final del català pre-literari, en posició lliure o travada, esdevé *i*: *formatgi*, formatge, *quinzi*, quinze, *àpit*, àpat, *beuri*, beure, *paris*, pares, *rosis*, roses, *lis vaquis*, les vaques, *rederi*, darrere, (*ell doni*, dóna (cat. nord-occ. *done*), (*ell donavi*, donava (cat. nord-occ. *donave*), (*ell donari(i)*, donaria (cat. nord-occ. *donarie*), *cantin*, canten, *diin*, diuen; no manquen els casos d'alternança: *nosaltris*, per ex., al costat de *nosaltres* (amb *e* occidental), així com els d'obertura de la *i*" (Veny 1998 [1978]: 38).

primera i tercera persona del singular, la regressió de la *i* no s'ha resolt encara de manera estable i sembla que hi ha dues tendències en pugna. Una consisteix en la substitució de *i* per [ə] tant a la primera com a la tercera persona del singular, solució que manté el sincretisme habitual en català central: *cantav[ə]*, *cantari[ə]*. L'altra, en canvi, opta per la substitució de *i* per [ə] només a la primera persona del singular, mentre que a la tercera del singular la vocal que ocupa el lloc de la *i* és [e], circumstància que trenca el sincretisme de persona i atansa aquest model a un tret típic de la major part de varietats nord-occidentals.

model 9		model 10	
imperfet d'indicatiu	condicional	imperfet d'indicatiu	condicional
kən'taβi	kəntə'rii	kən'taβə	kəntə'riə
kən'taβis	kəntə'riis	kən'taβes	kəntə'ries
kən'taβi	kəntə'rii	kən'taβə (kən'taβe)	kəntə'riə (kəntə'rie)
kən'taβəm	kəntə'riəm	kən'taβəm	kəntə'riəm
kən'taβəw	kəntə'riəw	kən'taβəw	kəntə'riəw
kən'taβin	kəntə'riin	kən'taβen	kəntə'rien

Taula 20. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a Sant Ramon (la Segarra).

3.2.1.10. Model 11: [-a, -es, -e, -om, -ow, -en]

Aquest és el model de la zona pirinenca nord-occidental i l'hem recollit al Pont de Suert i Vilaller (l'Alta Ribagorça), Sort i Rialp (el Pallars Sobirà), Coll de Nargó (l'Alt Urgell) i Andorra la Vella i Ordino (Andorra). Certament, les set localitats tot just esmentades presenten l'alternança vocàlica que recollim com a model 10 en les terminacions de l'imperfet d'indicatiu: *cantav[a]*, *cantav[es]*, *cantav[e]*, *cantàv[om]*, *cantàv[ow]*, *cantav[en]*. Pel que fa al condicional, cal introduir diversos matisos, com fem uns paràgrafs més endavant.

Notem, en primer lloc, que en aquest model, com sol esdevenir-se en català nord-occidental, s'evita el sincretisme entre la primera persona del singular, amb *a* final (que els dos informants vells de Sort articulen amb un deix palatal, *cantav[ε]*), i la tercera persona del singular, amb *e* tancada final (*cantav[e]*). Tot i això, com ja hem advertit repetidament, els joves, almenys en la situació d'enquesta, tendeixen a incorporar formes de tercera persona del singular terminades en [a], per la pressió de la llengua escrita i del model difós a l'escola.

En segon lloc, convé que ens detinguem en la pronúncia de la vocal àtona en posició travada. Per a la segona persona del singular i la tercera del plural, hi ha plena coincidència entre tots els informants i la vocal que hi realitzen és *e* tancada, com correspon a les evolucions -AS > -es i -ANT > -en. La situació esdevé complexa, en canvi, quan intentem establir el timbre de la vocal de les terminacions de primera i segona persona del plural. Entre els informants adults i, sobretot, vells, la realització predominant és amb una vocal mitjana

velar: *cantàv[o]m, cantàv[o]u*. Tot i això, en aquestes franges d'edat, hi ha també quatre informants –un del Pont de Suert (l'Alta Ribagorça), dos de Coll de Nargó (l'Alt Urgell) i un d'Andorra la Vella– que responen sistemàticament amb la vocal central [a]: *cantàv[a]m, cantàv[a]u*, i que utilitzen, doncs, el model que ja hem recollit a la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) i Cervera (la Segarra) (vg. §3.2.1.8). D'altra banda, les terminacions amb *e* tancada, del tipus *cantàv[e]m, cantàv[e]u*, afavorides pel model escrit, sembla que s'hi estan introduint amb més força que en altres territoris, possiblement pel caràcter fortament marcat de les formes tradicionals amb vocal velar, que han retrocedit acusadament entre els joves –o fins i tot desaparegut, com sembla el cas d'Andorra la Vella i Ordino, localitats en les quals no n'hem recollit cap ocurrència en aquesta franja d'edat.⁴⁴

Pel que fa al condicional, hem de distingir tres situacions. En la primera (submodel 11a), trobem les mateixes vocals àtones en les terminacions del condicional que en les de l'imperfet d'indicatiu, com és habitual en català. En aquest cas, doncs, tenim el paradigma *cantari[a], cantari[es], cantari[e], cantari[om], cantari[ou], cantari[en]*. És la situació que hem observat a l'Alta Ribagorça, tant al Pont de Suert com a Vilaller.

submodel 11a	
imperfet d'indicatiu	condicional
kan'taβa	kanta'ria
kan'taβes	kanta'ries
kan'taβe	kanta'rie
kan'taβom (kan'taβam)	kanta'riom (kanta'riam)
kan'taβow (kan'taβaw)	kanta'riow (kanta'riaw)
kan'taβen	kanta'rien

Taula 21. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits al Pont de Suert i Vilaller (l'Alta Ribagorça).

Una segona possibilitat (submodel 11b) és que el condicional mostri un comportament diferenciat de l'imperfet d'indicatiu, que es concreta en la desaparició en aquell de les vocals àtones de la desinència –absorbides per la *i* tònica precedent– en totes les persones llevat de la primera del singular, circumstància que permet continuar evitant el sincretisme de persona malgrat la modificació: *cantar[ia], cantar[is], cantar[i], cantar[im], cantar[iu], cantar[in]*. Aquest paradigma el trobem tant a Coll de Nargó (l'Alt Urgell) com a Andorra la Vella i Ordino (Andorra), tot i que amb vigència quasi exclusivament entre els informadors vells i adults. Els joves –i de manera més esporàdica informants de les altres dues franges d'edat– tendeixen a la restitució de la vocal àtona, que pren llavors el timbre de *e* tancada tant per a la segona persona del singular i la

⁴⁴ El retrocés és més acusat a la capital andorrana, on només els informants vells han emprat les terminacions *-[om]*, *-[ow]*, que a Ordino, on les hem recollit tant d'informadors vells com adults.

tercera del plural (*cantari[els], cantari[e]n*), com per a la primera i la segona persona del plural (*cantari[em], cantari[e]u*), seguint el model de la llengua escrita.

submodel 11b	
imperfet d'indicatiu	condicional
kan'taβa	kanta'ria
kan'taβes	kanta'ris
kan'taβe	kanta'ri
kan'taβom (kan'taβam)	kanta'rim
kan'taβow (kan'taβaw)	kanta'riw
kan'taβen	kanta'rin

Taula 22. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a Coll de Nargó (l'Alt Urgell) i Andorra la Vella i Ordino (Andorra).

Finalment, podem assenyalar un tercer comportament (submodel 11c), recollit al Pallars Sobirà, tant a Sort com a Rialp, que territorialment fa de frontissa entre els dos submodels anteriors. En aquestes localitats, entre informants de totes tres franges d'edat, es recull un paradigma de condicional en què les vocals àtones de la desinència coincideixen amb les de l'imperfet d'indicatiu, com succeeix a l'Alta Ribagorça: *cantari[a], cantari[els], cantari[e], cantari[o]m, cantari[o]u, cantari[e]n*. Alternativament, però, els informants vells i adults de Sort i Rialp –ja no els joves– han respost amb la variant del condicional en què la vocal àtona desinencial ha estat absorbida per la *i* tònica precedent a totes les persones llevat de la primera del singular, com l'emprat a l'Alt Urgell i Andorra: *cantar[ia], cantar[i]s, cantar[i], cantar[i]m, cantar[i]u, cantar[i]n*. Podríem dir, doncs, que al Pallars Sobirà conviuen dos models de condicional, un de compartit amb l'Alta Ribagorça i un altre de compartit amb l'Alt Urgell i Andorra.

submodel 11c		
imperfet d'indicatiu	condicional (a)	condicional (b)
kan'taβa	kanta'ria	kanta'ria
kan'taβes	kanta'ries	kanta'ris
kan'taβe	kanta'rie	kanta'ri
kan'taβom	kanta'riom	kanta'rim
kan'taβow	kanta'riow	kanta'riw
kan'taβen	kanta'rien	kanta'rin

Taula 23. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a Sort i Rialp (el Pallars Sobirà).

3.2.1.11. Model 12: [-ε, -es, -ε, -om, -ow, -en]

Finalment, a la localitat de Porrera (el Priorat), hem trobat aquest paradigma, amb similituds parcials amb l'anterior, tot i la distància geogràfica. La principal diferència és que no s'hi evita el sincretisme de persona: tant la primera com la tercera del singular es pronuncien amb *a* final, que quatre dels parlants –els dos

vells, un adult i un jove– articulen amb un matís palatal ([ɛ]), mentre que els altres dos –un jove i un adult– ho fan en una posició central elevada ([ə]), similar a la neutra del català central. Pel que fa a les vocals àtones de les síl·labes travades, trobem [e] a la segona persona del singular i la tercera del plural, d'acord amb el tancament de la vocal àtona de les terminacions -AS i -ANT. En canvi, la primera i la segona persona del plural mostren de manera predominant, entre els informants vells i adults, una vocal àtona de timbre velar, [o], tot i que també hem recollit força respostes amb *a*, articulada [ɛ] o [ə].⁴⁵ Com arreu on són tradicionals les formes de primera i segona persona del plural amb vocal velar, hi és notable entre els joves la introducció de variants amb *e* tancada, tributàries del model escrit.

model 12	
imperfet d'indicatiu	condicional
kan'taβɛ	kanta'riɛ
kan'taβɛs	kanta'ries
kan'taβɛ	kanta'riɛ
kan'taβom (kan'taβɛm)	kanta'riom (kanta'riɛm)
kan'taβow (kan'taβɛw)	kanta'riow (kanta'riɛw)
kan'taβɛn	kanta'rien

Taula 24. Paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional recollits a Porrera (el Priorat).

3.2.1.12. Tipus d'alternances vocàliques a les desinències d'imperfet d'indicatiu i de condicional

Un cop analitzades les respostes dels 240 informants de les quaranta localitats que formen la xarxa de punts d'enquesta, hem arribat a aïllar dotze models territorials de realització de les vocals àtones de les terminacions d'imperfet d'indicatiu i de condicional en l'àrea dialectal nord-occidental, com queda recollit a la taula 25.

Aquests models poden presentar entre si diferències de caire fonològic i fonètic. Per exemple, el que distingeix el model 2 del model 1 és la coneixença, en el cas del model 2, o la desconeixença, en el cas del model 1, de la regla fonològica de tancament de *a* posttònica en [e] en síl·laba final travada. I el que diferencia el model 3 del model 2 és la realització fonètica de /a/ en posició final absoluta, com a [a], en el model 2, o com a [ɛ], en el model 3.

⁴⁵ Entre els quatre informadors porrerans de les franges d'edat adulta i vella, hem trobat 48 realitzacions de les terminacions *-em*, *-eu* amb la vocal [o], al costat d'11 amb [ɛ], 9 amb [ə] i 14 amb [e], que és la solució per la qual s'han decantat majoritàriament els dos joves (35 [e] al costat de 7 [ə]).

model	singular			plural			localitats (comarca)
	1a	2a	3a	1a	2a	3a	
1	-a	-as	-a	-am	-aw	-an	Benavarri i Tolba (la Baixa Ribagorça)
2	-a	-es	-a	-em	-ew	-en	Tortosa i Alfara de Carles (el Baix Ebre) Amposta i Freginals (el Montsià)
3	-ε	-es	-ε	-em	-ew	-en	Tremp i Salàs de Pallars (el Pallars Jussà) Móra d'Ebre (la Ribera d'Ebre)
4	-a	-es	-e	-em	-ew	-en	Tamarit i Camporrells (la Llitera) Vilella (el Baix Cinca) Vinebre (la Ribera d'Ebre) Caseres (la Terra Alta) Vall-de-roures i la Portellada (el Matarranya)
5	-ε	-es	-e	-em	-ew	-en	Fraga (el Baix Cinca) Gandesa (la Terra Alta)
6	-e	-es	-ə	-em	-ew	-en	Falset (el Priorat)
7	-ε	-es	-e	-εm	-εw	-en	Balaguer i Cubells (la Noguera) Lleida i Montoliu de Lleida (el Segrià) Mollerussa i Sidamon (el Pla d'Urgell) Tàrrega i Preixana (l'Urgell) les Borges Blanques i Bovera (les Garrigues)
8	-a	-es	-e	-am	-aw	-en	la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) Cervera (la Segarra)
9	-i	-is	-i	-əm	-əw	-in	Sant Ramon (la Segarra)
10	-ə	-es	-ə	-əm	-əw	-en	
11	-a	-es	-e	-om	-ow	-en	el Pont de Suert i Vilaller (l'Alta Ribagorça) Sort i Rialp (el Pallars Sobirà) Coll de Nargó (l'Alt Urgell) Andorra la Vella i Ordino (Andorra)
12	-ε	-es	-ε	-om	-ow	-en	Porrera (el Priorat)

Taula 25. Models de realització de la vocal àtona de les terminacions d'imperfet d'indicatiu i de condicional en quaranta localitats nord-occidentals.

Més enllà de les diferències fonètiques i fonològiques, aquests models també poden diferir per diversos paràmetres morfològics. Així, atenent a les síl·labes finals lliures, és a dir, a les formes verbals sense marca personal explícita, s'observa una bifurcació entre paradigmes amb sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular (models 1, 2, 3, 9, 10 i 12) i paradigmes sense coincidència formal entre aquestes dues persones (models 4, 5, 6, 7, 8 i 11). Si atenem a les síl·labes finals travades, la divisió s'estableix entre paradigmes en què totes les formes amb marca personal tenen el mateix comportament (models 1, 2, 3, 4, 5 i 6) i paradigmes en què la primera i la segona persona del plural tenen un comportament diferenciat respecte de la segona persona del singular i la tercera del plural (models 7, 8, 9, 10, 11 i 12). I encara, comparant les formes singulars sense marca personal amb les formes plurals respectives, és possible establir dos paràmetres més. D'una banda, s'observa una partió entre paradigmes en què la tercera persona del plural es forma afegint l'afix *-n* a la tercera del singular (models 1, 4, 5, 7, 8, 9 i 11) i paradigmes en què no hi ha tal relació (models 2, 3, 6, 10 i 12). De l'altra, és possible distingir entre paradigmes en què la primera persona del plural s'obté afegint la marca *-m* a la primera del

singular (models 1, 6, 7, 8 i 10) i paradigmes que no mostren aquest vincle (models 2, 3, 4, 5, 9, 11 i 12).

A la taula 26 recollim el comportament de cadascun dels dotze models flexius amb relació als quatre paràmetres morfològics tot just esmentats. Hi ha paradigmes que comparteixen el valor de tots quatre paràmetres (models 2 i 3, models 4 i 5, i models 7 i 8): en aquests casos, les diferències que els separen són només fonètiques.

model	terminacions	paràmetres			
		3sg ≠ 1sg	1,2pl ≠ 2sg,3pl	3pl = 3sg + n	1pl = 1sg + m
1	-a, -as, -a, -am, -aw, -an			X	X
2	-a, -es, -a, -em, -ew, -en				
3	-ε, -es, -ε, -em, -ew, -en				
4	-a, -es, -e, -em, -ew, -en	X		X	
5	-ε, -es, -e, -em, -ew, -en	X		X	
6	-e, -es, -ə, -em, -ew, -en	X			X
7	-ε, -es, -e, -em, -ew, -en	X	X	X	X
8	-a, -es, -e, -am, -aw, -en	X	X	X	X
9	-i, -is, -i, -im, -aw, -in		X	X	
10	-ə, -es, -ə, -em, -aw, -en		X		X
11	-a, -es, -e, -om, -ow, -en	X	X	X	
12	-ε, -es, -ε, -om, -ow, -en		X		

Taula 26. Paràmetres morfològics dels dotze models de realització de la vocal àtona de les terminacions d'imperfet d'indicatiu i de condicional.

Amb l'ajuda d'aquests quatre paràmetres, però centrant-nos sobretot en el que es vincula més directament amb el nostre objecte d'estudi (la vocal àtona de les terminacions de primera i segona persona del plural amb relació a la vocal àtona de la resta de terminacions acabades en consonant), podem establir una classificació dels dotze models flexius que hem identificat. Tal com sintetitza la taula 27 i com expliquem en els paràgrafs següents, hi ha una primera separació en dos grups, segons que la vocal davant de les marques de persona *-s* i *-n* sigui, o no, la mateixa que davant de les marques *-m* i *-u*. Posteriorment, és possible fer una bipartició a l'interior de cada grup basant-nos en el timbre de la vocal o de les vocals que ocorren en síl·laba travada: en el primer grup, la diferència s'estableix entre el model en què la vocal és sempre [a] i els models en què la vocal és sempre [e]; en el segon grup, la distinció separa els models en què la [e] de la segona persona del singular i la tercera del plural s'oposa a una /a/ a la primera i la segona del plural (realitzada [a], [ε] o [ə]), d'aquells altres en què l'oposició s'estableix entre [e] i [o]. En el mapa annex al final de l'article representem *grosso modo* l'àrea geogràfica que correspon a cadascun d'aquests quatre comportaments flexius.

grup 1		grup 2	
VOC / _ + -s, -n = VOC / _ + -m, -u		VOC / _ + -s, -n ≠ VOC / _ + -m, -u	
grup 1.1	grup 1.2	grup 2.1	grup 2.2
[a] <i>-as, -am, -au, -an</i>	[e] <i>-es, -em, -eu, -en</i>	[e] ≠ /a/ ([a], [ɛ], [ə]) <i>-es, -am, -au, -en</i>	[e] ≠ [o] <i>-es, -om, -ou, -en</i>
model 1	models 2, 3, 4, 5 i 6	models 7, 8, 9 i 10	models 11 i 12
Benavarri, Tolba	Tremp, Salàs de Pallars, Tamarit, Camporrells, Fraga, Vilella, Gandesà, Caseres, Móra d'Ebre, Vinebre, Falset, Tortosa, Alfara de Carles, Amposta, Freginals, Vall-de-roures, la Portellada	Balaguer, Cubells, Lleida, Montoliu de Lleida, Mollerussa, Sidamon, Tàrrega, Preixana, les Borges Blanques, Bovera, la Seu d'Urgell, Cervera, Sant Ramon	el Pont de Suert, Vilaller, Sort, Rialp, Coll de Nargó, Andorra la Vella, Ordino, Porrera

Taula 27. Classificació dels dotze models de realització de la vocal àtona de les terminacions d'imperfet d'indicatiu i de condicional en funció del comportament de les vocals travades.

Grup 1. Engloba els models 1 a 6. La vocal de les terminacions de primera i segona persona del plural coincideix amb la vocal de les terminacions de segona persona del singular i tercera del plural i, per tant, totes les síl·labes finals travades comparteixen la mateixa vocal. Aquest patró es troba en dinou localitats.

Subgrup 1.1. Coincideix amb el model 1. La vocal compartida per totes les síl·labes travades és [a]. S'ha recollit en dues localitats frontereres, Benavarri i Tolba (la Baixa Ribagorça), que desconeixen la llei de tancament de A posttònica en síl·laba final.

Subgrup 1.2. Abraça els models 2 a 6. La vocal compartida per totes les síl·labes travades és [e], com s'espera si la llei de tancament de A posttònica afecta aquesta vocal independentment de quina sigui la coda sil·làbica. Es troba en disset localitats de la zona interior i meridional del català nord-occidental: Tremp i Salàs de Pallars (el Pallars Jussà), Tamarit i Camporrells (la Llitera), Fraga i Vilella (el Baix Cinca), Gandesà i Caseres (la Terra Alta), Móra d'Ebre i Vinebre (la Ribera d'Ebre), Falset (el Priorat), Tortosa i Alfara de Carles (el Baix Ebre), Amposta i Freginals (el Montsià) i Vall-de-roures i la Portellada (el Matarranya).

Grup 2. Inclou els models 7 a 12. La vocal àtona de la terminació de la primera i la segona persona del plural és diferent de la que ocorre en la terminació de la segona persona del singular i la tercera del plural i, per tant, les síl·labes travades finals no presenten un comportament flexiu uniforme. Es troba en vint-i-una localitats.

Subgrup 2.1. Comprèn els models 7 a 10. Les terminacions de segona persona del singular i tercera del plural presenten el resultat [e], com correspon als processos ben establerts de tancament de la vocal àtona de les desinències

-AS i -ANT.⁴⁶ En canvi, la primera i la segona persona del plural mostren una vocal /a/, que segons les localitats té una realització central, [a] (a voltes tendent a [ə]), o bé palatal, [ɛ], que és la pronúncia majoritària, clarament distingible de [e]. A més, hi ha coincidència entre la realització de la vocal àtona a la primera persona del singular, d'una banda, i a la primera i la segona del plural, de l'altra.⁴⁷ Aquesta situació es troba en tretze localitats de l'àrea central del català nord-occidental: amb la realització [ɛ], a Balaguer i Cubells (la Noguera), Lleida i Montoliu de Lleida (el Segrià), Mollerussa i Sidamon (el Pla d'Urgell), Tàrrrega i Preixana (l'Urgell) i les Borges Blanques i Bovera (les Garrigues); amb la realització [a], a la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) i Cervera (la Segarra), i amb la pronúncia [ə], a Sant Ramon (la Segarra).

Subgrup 2.2. El formen els models 11 i 12. Novament la segona persona del singular i la tercera del plural presenten el resultat [e], fruit del tancament de la vocal de les terminacions -AS i -ANT. En canvi, la primera i la segona persona del plural mostren una [o], que es pot explicar per un procés assimilatori provocat pel contacte de la vocal àtona amb les bilabials [β] i [m] i amb la labiovelar [w] (Veny 1998 [1978]: 99), procés que hauria conduït a la labialització i la velarització de la vocal, possiblement de timbre [a], si hem de jutjar pels models verbals més propers i per les alternances entre [a] i [o] en informants de la zona (tot i que el canvi també hauria pogut operar sobre [e]).⁴⁸ A causa d'aquesta assimilació, no hi ha coincidència entre la realització de la vocal àtona a la primera persona del singular, d'una banda, i a la primera i la segona del plural, de l'altra. Són set les localitats de l'àrea pirinenca on hem recollit aquest comportament: el Pont de Suert i Vilaller (l'Alta Ribagorça), Sort i Rialp (el Pallars Jussà), Coll de Nargó (l'Alt Urgell) i Andorra la Vella i Ordino (Andorra), a les quals cal afegir Porrera (el Priorat), que també coneix les variants amb vocal velar.

Finalment, val la pena de destacar que, amb l'excepció d'algun parlar local procedent de l'estreta franja de transició cap al català central (Sant Ramon, a la Segarra, i Porrera, al Priorat), l'àrea en què la primera i la segona persona del plural s'articulen amb una vocal diferent de [e], sigui [a], [ə], [ɛ] o [o], està inclosa dins de l'àrea més extensa en què s'evita el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular, habitualment a través de l'oposició entre la vocal final /a/ a la primera persona, pronunciada [a] o [ɛ] segons les localitats, i

⁴⁶ A Sant Ramon (la Segarra), el tancament ha progressat fins a [i], com ja hem vist.

⁴⁷ L'única excepció a aquesta norma és el model xipella que hem trobat, en decadència, a Sant Ramon (la Segarra). En el model innovador d'aquesta mateixa localitat, tanmateix, sí que es compleix aquesta coincidència.

⁴⁸ Considerant els trets de les consonants que flanquegen la vocal àtona de la desinència, el canvi devia començar a l'imperfet d'indicatiu (*cantàv[o]m*, *cantàv[o]u*), en què la vocal rep la pressió assimiladora tant de la consonant precedent com de la següent, i després es devia expandir al condicional (*cantari[o]m*, *cantari[o]u*), si la vocal àtona no hi havia estat absorbida per la tònica precedent (*cantar[i]m*, *cantar[i]u*).

la vocal [e] a la tercera (tot i que a Falset, al Priorat, l'oposició s'inverteix: [e] a la primera i /a/ a la tercera).

3.2.2. Vocals àtones de les terminacions d'imperfet de subjuntiu amb sibilant

Fins aquí hem presentat, inserides en els paradigmes temporals complets, les realitzacions de la vocal àtona final de la primera i la segona persona del plural quan aquesta procedeix d'una A llatina esdevinguda àtona en llatí vulgar, circumstància que es troba en l'imperfet d'indicatiu (*cantàvem* < *CANTÁBAMUS, *cantàveu* < *CANTÁBATIS), en el condicional (*cantaríem* < *CANTAR-ÍAMUS, *cantaríeu* < *CANTAR-ÍATIS) i, en el cas del Matarranya i de la localitat de Caseres (la Terra Alta), en l'imperfet de subjuntiu amb ròtica (*cantàrem* < *CANTÁRAMUS, *cantàreu* < *CANTÁRATIS). Tanmateix, amb això no n'hi ha prou, si tenim en compte les interrelacions que s'estableixen entre el conjunt de formes flexives que integren els paradigmes verbals, que provoquen que sovint les evolucions fonètiques regulars es vegin modificades per pressions analògiques, com remarca Moll (1991 [1952]: 144):

La morfologia verbal, tant en allò que afecta el radical com pel que fa a les desinències, respon fonamentalment a les lleis de l'evolució fonètica de l'idioma; secundàriament, però, està sotmesa a l'analogia en un grau tal que en molts casos anul·la la normalitat fonètica i dóna lloc a un gran volum d'excepcions, de tal manera que freqüentment resulta "regular" allò que és analògic i "irregular" allò que és fonètic.

Per aquesta raó, cal incloure en l'anàlisi la resta de terminacions de primera i segona persona del plural que continguin una vocal àtona, malgrat que aquesta no provingui d'una A llatina, cosa que equival a dir que cal incloure-hi l'imperfet de subjuntiu amb sibilant, procedent del plusquamperfet de subjuntiu llatí, que conté una vocal àtona derivada de E. En la primera i la tercera persona del singular, la vocal àtona E, que havia quedat en posició final absoluta per la desaparició de les marques de persona -M i -T respectivament, es va perdre, com s'esdevenia regularment amb les vocals àtones finals diferents de A: *CANTASSE(M) > *cantàs*, *CANTASSE(T) > *cantàs*. En les formes que mantenen marques personals, és a dir, la segona del singular i totes les del plural, la vocal E es va conservar justament per a permetre la sil·labificació d'aquestes marques de persona darrere de la marca temporal: *CANTASSES > *cantasses*, *CANTÁSSEMUS > *cantàssem*, *CANTÁSSETIS > *cantàsseu*, *CANTASSENT > *cantassen*.⁴⁹

Com a resultat d'aquesta evolució fonètica divergent, s'arriba a una doble realització de la marca temporal d'imperfet de subjuntiu: d'una banda, la forma asil·làbica [s], que ocorre a la primera i la tercera persona del singular,

⁴⁹ Recordem que aquestes són les variants d'imperfet de subjuntiu més antigues per als verbs de la primera conjugació, amb la vocal temàtica *a*, la qual es veurà substituïda per *e* en un procés analògic del qual només s'han sostret alguns parlars baleàrics (Moll 1991 [1952]: §342).

esdevingudes sincrètiques després de la pèrdua de la marca personal, i de l'altra, la forma sil·làbica [se], que apareix a la resta de persones. Notem com aquesta evolució comporta que s'introdueixi una desigualtat sil·làbica i accentual en el paradigma d'imperfet de subjuntiu resultant. Així, la primera i la tercera persona del singular tenen una síl·laba menys i són oxítones (*can-tés*), mentre que les quatre formes restants tenen una síl·laba més i són paroxítones (*can-te-sse*, *can-té-ssem*, *can-té-sseu*, *can-te-sseu*).

Tradicionalment el català nord-occidental s'havia mantingut fidel a la marca *-sse-* d'imperfet de subjuntiu, però en l'actualitat aquest dialecte viu immers en un procés de canvi que hi expandeix, en diferent mesura segons les zones i els parlants, el segment *-ssi-*. Aquesta marca d'imperfet de subjuntiu es va crear en català central per analogia de la marca de present de subjuntiu *-i-* (una altra innovació morfològica d'aquest dialecte),⁵⁰ i ambdues van ser elevades a formes normatives preferents per la codificació fabriana de principis del segle xx (Fabra 1933 [1918]: 69-70). De la Transició ençà, a més, han estat àmpliament difoses al Principat per l'estàndard dels mitjans de comunicació de massa i del sistema educatiu. Dins de l'àrea nord-occidental, només l'Aragó catalanòfon resta al marge d'aquesta expansió del segment *-ssi-* en detriment de *-sse-*, com a conseqüència lògica de l'exclusió d'aquest territori del procés de normalització lingüística que (sortosament) sí que s'ha implantat a Catalunya.

A continuació presentem els diversos models de realització de la vocal àtona final de l'imperfet de subjuntiu, fent atenció a la convivència, en molts indrets, entre un sistema tradicional basat en la marca *-sse-* i un altre d'innovador que reposa en la marca *-ssi-*, al costat dels quals poden ocórrer, encara, sistemes mixtos sorgits de la combinació d'ambdós, és a dir, amb una distribució sistemàtica de les marques *-ssi-* i *-sse-* (aquesta amb realitzacions del tipus [se], [sɛ], [sa] i [sə]) en funció de les persones verbals.

3.2.2.1. Model 1: [∅, -es, ∅, -em, -ew, -en]

En aquest paradigma, les terminacions són les esperables per evolució fonètica. Té dues característiques definidores: d'una banda, no s'hi evita el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular, que comparteixen la marca asil·làbica [s], i de l'altra, no presenta una vocal específica per a la primera i la segona persona del plural, en les quals la realització de la marca temporal és [se], com a la segona persona del singular i la tercera del plural.

L'hem recollit en localitats de dues zones distants de l'àrea nord-occidental, la ribagorçanopallaresa i la tortosina. Pel que fa a la primera, aquest és el model majoritari a Tolba (la Baixa Ribagorça), emprat per cinc dels sis informants, mentre que el sisè, un dels vells, utilitza el model 2, propi de

⁵⁰ Per al sorgiment de les formes de present de subjuntiu amb *i*, per analogia amb les quals es van crear les variants d'imperfet de subjuntiu amb *-ssi-*, vegeu Gulsoy (1993 [1976]).

Benavarri, capital de la comarca (§3.2.2.2). També a l'Alta Ribagorça hem trobat dos informants que responen amb aquest model, un adult del Pont de Suert i un jove de Vilaller, malgrat que la resta d'informadors d'aquestes dues localitats ribagorçanes empen un paradigma diferent, que hem enumerat com a model 9 (§3.2.2.9). D'altra banda, els informants vells de Tremp i de Salàs de Pallars (el Pallars Jussà) han respost amb aquest paradigma de manera molt sistemàtica. En canvi, tant els adults com els joves de Tremp han emprat de manera exclusiva el model compartit pel català central i per l'estàndard difós, alhora que els adults i els joves de Salàs l'han emprat majoritàriament, fet que suggereix que la introducció de la marca *-ssi-* en l'imperfet de subjuntiu en aquesta comarca deu ser més primerenca que en altres àrees nord-occidentals.⁵¹

Passant a la zona tortosina, aquest és també el model que hem trobat a Tortosa (el Baix Ebre), amb una sistematicitat total en quatre dels sis informants. Les dues excepcions són, d'una banda, un dels informadors adults, que empra el model 3, habitual a Alfara de Carles, a la mateixa comarca (§3.2.2.3), i de l'altra, un dels informants joves, que opta per les formes de l'estàndard central. És igualment el paradigma habitual a Amposta i a Freginals (el Montsià). Un dels joves d'Amposta opta pel model innovador en les respostes a l'enquesta, mentre que l'altre, com tots els informants adults i vells, és molt sistemàtic en l'ús del model tradicional. També un dels joves de Freginals ha respost amb el model innovador, mentre que l'altre s'ha decantat, amb algunes vacil·lacions (14 ocurrencies de [se] enfront de 6 de [si]), pel model tradicional que utilitzen sistemàticament els adults i els vells del seu poble.

model tradicional 1	model innovador
kan'tes	kan'tes
kan'teses	kan'tesis
kan'tes	kan'tes
kan'tesem	kan'tesim
kan'tesew	kan'tesiw
kan'tesen	kan'tesin

Taula 28. Paradigma tradicional d'imperfet de subjuntiu recollit a Tolba (la Baixa Ribagorça), Tremp i Salàs de Pallars (el Pallars Jussà), Tortosa (el Baix Ebre) i Amposta i Freginals (el Montsià). Excepte a la primera localitat, conviu en grau divers amb el model innovador.

3.2.2.2. Model 2: [-e, -es, -e, -em, -ew, -en]

Aquest model, en què la marca temporal de l'imperfet de subjuntiu s'ha unificat en [se] per a totes les persones, es troba a Benavarri (la Baixa Ribagorça) i en un dels informants vells de Tolba, a la mateixa comarca. La generalització de *-sse-* com a únic morf d'imperfet de subjuntiu evita la desigualtat sil·làbica i

⁵¹ Aquestes són les proporcions de formes amb [se] i amb [si] entre els informants adults i joves de Salàs de Pallars: adults, 12 [si] / 8 [se], en un cas, 14 [si] / 6 [se], en l'altre; joves, 18 [si] / 2 [se], en un cas, 19 [si] / 1 [se], en l'altre.

accentual del paradigma originat per simple evolució fonètica. Com en el precedent, en aquest model hi ha sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular, i no ocorre una vocal diferent en les terminacions de segona persona del singular i tercera del plural, d'una banda, i les de primera i segona del plural, de l'altra.

model tradicional 2
kan'tese
kan'teses
kan'tese
kan'tesem
kan'tesew
kan'tesen

Taula 29. Paradigma d'imperfet de subjuntiu recollit a Benavarri (la Baixa Ribagorça).

3.2.2.3. Model 3: [-a, -es, -a, -em, -ew, -en]

Aquest tercer model coincideix en els trets bàsics amb els dos anteriors, és a dir, presenta sincretisme de persona entre la primera i la tercera del singular ([kan'tesa] en ambdós casos) i té una marca temporal comuna per a totes les formes amb marca personal explícita, [se]. D'altra banda, com en el model 2, s'ha volgut evitar la desigualtat sil·làbica i accentual que suposa la distribució d'una marca temporal asil·làbica, [s], per a la primera i la tercera persona del singular, i una altra de sil·làbica, [se], per a la resta de persones. En aquesta ocasió, tanmateix, la solució no ha estat l'expansió de [se] arreu, com en el model 2, sinó l'alternança entre [sa] en posició final absoluta i [se] en posició final travada, que reproduïx el comportament de la vocal àtona de les terminacions verbals que tenien una A en l'ètim.

Aquest model l'hem recollit a Alfara de Carles (el Baix Ebre) entre els informants adults i vells, els quals empren amb una sistematicitat total el segment [se], però mostren algunes vacil·lacions entre [sa] i [s] tant per a la primera com per a la tercera persona del singular. També un adult de Tortosa, la capital del Baix Ebre, empra aquest paradigma regularment. En canvi, els joves d'Alfara de Carles han optat per les formes normatives de primera i de tercera persona del singular acabades en -s, de la mateixa manera que han substituït quasi sempre el segment [se] tradicional per [si] (17 ocurrences de -ssi- per només 3 de -sse-, en un cas, i 16 de -ssi- enfront de 4 de -sse-, en l'altre).

model tradicional 3	model innovador
kan'tesa	kan'tes
kan'teses	kan'tesis
kan'tesa	kan'tes
kan'tesem	kan'tesim
kan'tesew	kan'tesiw
kan'tesen	kan'tesin

Taula 30. Paradigma tradicional d'imperfet de subjuntiu recollit a Alfara de Carles (el Baix Ebre), que rep la competència del model innovador entre els joves.

3.2.2.4. *Model 4: [-a, -es, Ø, -em, -ew, -en]*

A diferència dels anteriors, el model 4 evita el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular. Així, es manté el resultat fonètic, [s], a la tercera persona del singular, la menys marcada, però s'afegeix la vocal àtona [a], no etimològica, a la terminació de la primera persona del singular. D'aquesta manera, al costat de [se], propi de les síl·labes finals travades, apareix un segon segment sil·làbic, [sa], que ocorre en síl·laba oberta (només, però, a la primera persona del singular, no pas a la tercera). Aquest model es troba molt sistemàticament a Tamarit i Camporrells (la Llitera) i a Vilella (el Baix Cinca). També és el model tradicional a Vinebre (la Ribera d'Ebre), tot i que en aquesta localitat s'observen alternances entre [sa] i [s] a la primera persona del singular,⁵² i s'hi detecta l'inici de la introducció de la marca *-ssi-*, especialment entre els joves.⁵³

model tradicional 4	model innovador
kan'tesa	kan'tes
kan'teses	kan'tesis
kan'tes	kan'tes
kan'tesem	kan'tesim
kan'tesew	kan'tesiw
kan'tesen	kan'tesin

Taula 31. Paradigma tradicional d'imperfet de subjuntiu recollit a Tamarit i Camporrells (la Llitera), Vilella (el Baix Cinca) i Vinebre (la Terra Alta). Només en aquesta darrera localitat rep, en el cas dels joves, la competència del model innovador.

3.2.2.5. *Model 5: [-ε, -es, Ø, -em, -ew, -en]*

El model 5 presenta les mateixes característiques que l'anterior, amb l'única diferència que la *a* en posició final es realitza amb un cert grau de tancament i palatalització, [ε]. És propi de Fraga (el Baix Cinca) i Gandesa (la Terra Alta). En el cas de la localitat de l'Aragó catalanòfon, el paradigma tradicional es manté amb plena vitalitat i sense interferències. Pel que fa a la capital de la Terra Alta, el paradigma tradicional es manté molt vitenc entre la població vella i adulta, només amb alguna vacil·lació entre [kantésε] i [kantés] a la primera persona del singular entre els dos informants de mitjana edat.⁵⁴ Els dos informants joves, en

⁵² Són sistemàtics, tot i que amb opcions contràries, els dos adults: l'un presenta 5 ocurrences de [sa] i l'altre, 5 de [s]. La resta d'informants vacil·len i ofereixen formes alternatives, raó per la qual en tenim més de cinc ocurrences: un vell, 3 [sa] / 4 [s]; l'altre vell, 5 [sa] / 5 [s]; un jove, 3 [sa] / 5 [s]; l'altre jove, 5 [sa] / 7 [s].

⁵³ Un vell i un adult empen només [se]. Per als altres quatre informants, les proporcions en el repartiment dels dos segments són aquestes: l'altre vell, 20 [se] / 1 [si]; l'altre adult, 16 [se] / 7 [si]; un dels joves, 8 [se] / 18 [si], i l'altre jove, 19 [se] / 11 [si].

⁵⁴ Els dos vells responen únicament amb la terminació [se], mentre que un dels adults presenta 5 [se] i 3 [s], i l'altre, 2 [se] i 3 [s].

canvi, han renunciat al model tradicional, si més no en la situació d'enquesta. Un adopta íntegrament el model de l'estàndard central, mentre que l'altre en fa una adaptació interessant: substitueix sistemàticament el segment [sɛ] per [si], però en canvi conserva la marca [sɛ] a la primera persona del singular, fet que li permet d'evitar el sincretisme de persona, el rebuig al qual és un tret de rang molt elevat per a moltes varietats nord-occidentals.⁵⁵ A §3.2.2.6, ens referim amb més detall al sorgiment d'aquest –i d'altres– paradigmes mixtos.

model tradicional 5	model mixt de tipus <i>a</i>	model innovador
kan'tesɛ	kan'tesɛ	kan'tes
kan'teses	kan'tesis	kan'tesis
kan'tes	kan'tes	kan'tes
kan'tesem	kan'tesim	kan'tesim
kan'tesew	kan'tesiw	kan'tesiw
kan'tesen	kan'tesin	kan'tesin

Taula 32. Paradigma tradicional d'imperfet de subjuntiu recollit a Fraga (el Baix Cinca) i a Gandesa (la Terra Alta), localitat en què rep la competència, entre els informants joves, del paradigma innovador i d'un paradigma mixt.

3.2.2.6. Model 6: [-ɛ, -es, Ø, -em, -ew, -en]

En el model 6 també alternen les vocals [e] i [ɛ], però ens trobem davant d'un nou tipus d'alternança, en el qual la realització de la vocal àtona no guarda relació amb la naturalesa lliure o travada de la síl·laba final. Així, tant [e] com [ɛ] ocorren en síl·laba tancada: [e] a la segona persona del singular i la tercera del plural ([kan'teses], [kan'tesen]) i [ɛ] a la primera i la segona del plural ([kan'tesɛm], [kan'tesɛw]). A més, [ɛ] també ocorre en síl·laba oberta, només però, a la primera persona del singular ([kan'tesɛ]), mai a la tercera ([kan'tes]), cosa que evita el sincretisme de persona. Cal dir, tanmateix, que la presència de la vocal paragògica a la primera persona del singular no és sistemàtica per a tots els informants que mantenen aquest paradigma flexiu tradicional, sinó que s'observen vacil·lacions entre [sɛ] i [s]. Concretament, de les 101 ocurrències del paradigma flexiu tradicional aplegades en aquesta zona, 78 presenten, efectivament, la marca [sɛ] a la primera persona del singular, mentre que 23 hi tenen [s].⁵⁶

⁵⁵ El sorgiment de paradigmes mixtos per a evitar el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular també es produeix en el present de subjuntiu. A Massanell i Palà (2018) hi ha una anàlisi de les dades del present de subjuntiu procedents del mateix corpus.

⁵⁶ Possiblement les vacil·lacions en la inserció o no de la vocal paragògica són un reflex del fet que el sincretisme entre dues formes de valor gramatical diferent, en aquest cas la primera i la tercera persona del singular, s'admet millor en el context d'una categoria gramatical marcada, com l'imperfet de subjuntiu en el cas que ens ocupa (Pérez Saldanya 1998: 156). Això és així perquè les formes que expressen categories marcades presenten una freqüència textual menor que les no marcades i són menys centrals que aquestes en el procés comunicatiu, raó per la qual és menys problemàtic que una forma marcada no sigui unívoca (Wheeler 2007 [1993b]: 102).

El model que acabem de descriure és el tradicional dels deu punts d'enquesta de les comarques centrals de l'àrea dialectal nord-occidental: Balaguer i Cubells (la Noguera), Lleida i Montoliu de Lleida (el Segrià), Mollerussa i Sidamon (el Pla d'Urgell), Tàrrrega i Preixana (l'Urgell) i les Borges Blanques i Bovera (les Garrigues). Ens afanyem a dir, tanmateix, que presenta, segons les localitats, diferents graus de convivència amb el model compartit pel català central i per l'estàndard difós, del qual hem aplegat, considerant globalment totes cinc comarques, 94 ocurrences, 66 de les quals corresponents a informants joves. La pressió que exerceix el model amb *-ssi-*, però, no es concreta només en aquests casos d'adopció íntegra, sinó que també es reflecteix en la creació de paradigmes mixtos estables, en els quals s'integren formes tradicionals i formes innovadores. En aquesta zona n'hem recollit 63 ocurrences, xifra no gens menyspreable.

La creació de paradigmes mixtos resulta molt interessant, perquè aporta informació sobre normes de rang molt elevat que regeixen la flexió tradicional d'aquestes varietats nord-occidentals, que alguns informants malden per no transgredir quan incorporen innovacions flexives vingudes d'altres varietats catalanes regides per normes diferents. Hem identificat tres tipus de models mixtos.⁵⁷ En primer lloc, el model que anomenem *mixt de tipus a*. Només manté del model tradicional la forma de primera persona del singular, acabada en vocal, [kan'tese], mentre que incorpora tota la resta de formes del model innovador, amb la marca temporal *-ssi-*: [kan'tesis], [kan'tesim], [kan'tesiw], [kan'tesin]. Aquesta combinació permet defugir el sincretisme entre la primera i

⁵⁷ En l'anàlisi de les enquestes, diferenciem entre els casos de barreja de formes tradicionals i innovadores i els casos de creació de paradigmes mixtos. Considerem que un informant barreja formes quan ofereix per a un determinat verb respostes amb els segments *-sse-* i *-ssi-* que no es tornen a repetir amb aquella mateixa disposició. Aquests casos de barreja reflecteixen només el moment de canvi que viuen algunes varietats nord-occidentals i la inseguretats lingüística que això genera en els parlants, però no informen sobre les normes que regeixen la flexió en aquella varietat dialectal. En canvi, considerem que una combinació determinada de formes procedents dels paradigmes tradicional i innovador ha donat lloc a la creació d'un paradigma mixt quan s'observa recurrència, és a dir, repetició d'aquella combinació –per a diferents verbs en un mateix informant, per a diferents informants en una mateixa població i per a diferents poblacions en una mateixa àrea dialectal. Val a dir que, en tots els casos, a més, és possible aïllar les normes flexives que regeixen la combinació resultant i li donen entitat. Un darrer argument a favor de l'existència d'aquests paradigmes mixtos és el meu propi ús lingüístic: no en el cas de l'imperfet de subjuntiu, en què mantinc el model tradicional, però sí en el cas del present de subjuntiu, en què conservo invariablement la forma tradicional de primera persona del singular amb la terminació *-a*, però no, en canvi, la resta de formes amb les terminacions *-os*, *-o*, *-on*, molt connotades negativament i en reculada. El paradigma mixt resultant (*canta*, *cantis*, *canti*, *cantin*) té la virtut, enfront de la simple adopció del model compartit pel català central i l'estàndard difós, que no transgredeix una norma pròpia de moltes varietats nord-occidentals: el rebuig al sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular (i el fet mateix de la creació d'aquest paradigma mixt dona fe que, certament, aquesta norma té un rang molt elevat).

la tercera persona del singular. N'hem comptat 17 ocurrencies en la zona que ara ens ocupa.

En segon lloc, el model que anomenem *mixt de tipus b*. Només manté la marca tradicional a la primera i la segona persona del plural, [kan'tesɛm], [kan'tesɛw], però en canvi incorpora el segment innovador -ssi- a la segona persona del singular i a la tercera del plural, [kan'tesis], [kan'tesin]. La creació d'aquest model mixt dona testimoni de la importància que té, en algunes varietats nord-occidentals, que la primera i la segona persona del plural tinguin un comportament compartit entre si i contrastat amb el de la resta de formes del paradigma. En les cinc comarques centrals del nord-occidental hem recollit 19 ocurrencies d'aquesta combinació.

Finalment, el model que anomenem *mixt de tipus c*. Manté les formes tradicionals a la primera persona del singular (com el model mixt de tipus *a*) i a la primera i la segona persona del plural (com el model mixt de tipus *b*), és a dir, a totes les que reben la marca [sɛ] ([kan'tesɛ], [kan'tesɛm] i [kan'tesɛw]), mentre que introdueix el segment [si] en substitució de [se], cosa que afecta la segona persona del singular i la tercera del plural ([kan'tesis], [kan'tesin]). A més de revelar el rebuig al sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular, d'una banda, i la unitat de comportament de les formes de primera i segona persona del plural, de l'altra, aquest model també evidencia l'existència d'una connexió important, en algunes varietats nord-occidentals, entre la primera persona del singular i la primera i la segona del plural. Aquest és el model mixt més emprat a la zona: 27 ocurrencies.

Si combinem el nombre d'ocurrencies de tots tres tipus de paradigmes mixtos, resulta que n'hi ha 44 (17 del mixt *a* + 27 del mixt *c*) que eviten el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular, i 46 (19 del mixt *b* + 27 del mixt *c*) que tracten la primera i la segona persona del plural com una unitat de comportament flexiu dins del paradigma. A la taula 33 posem de costat els cinc models que acabem de descriure i que conviuen a les comarques centrals del català nord-occidental.

model tradicional 6	model mixt de tipus <i>a</i>	model mixt de tipus <i>b</i>	model mixt de tipus <i>c</i>	model innovador
kan'tesɛ (kan'tes)	kan'tesɛ	kan'tes	kan'tese	kan'tes
kan'teses	kan'tesis	kan'tesis	kan'tesis	kan'tesis
kan'tes	kan'tes	kan'tes	kan'tes	kan'tes
kan'tesɛm	kan'tesim	kan'tesɛm	kan'tesɛm	kan'tesim
kan'tesɛw	kan'tesiw	kan'tesɛw	kan'tesɛw	kan'tesiw
kan'tesen	kan'tesin	kan'tesin	kan'tesin	kan'tesin

Taula 33. Paradigma tradicional d'imperfet de subjuntiu recollit a Balaguer i Cubells (la Noguera), Lleida i Montoliu de Lleida (el Segrià), Mollerussa i Sidamon (el Pla d'Urgell), Tàrraga i Preixana (l'Urgell) i les Borges Blanques i Bovera (les Garrigues), acompanyat del paradigma innovador i dels tres paradigmes mixtos amb què conviu.

Agrupant les dades numèriques que hem proporcionat fins ara, resulta que, en les cinc comarques centrals del nord-occidental, hem recollit 258

paradigmes estables.⁵⁸ D'aquests, 101 corresponen al model tradicional, amb aquesta gradació: 54 d'informants vells, 40 d'adults i 7 de joves. Al seu torn, 94 paradigmes corresponen al model de l'estàndard central, distribuïts de la manera següent: 66 d'informadors joves, 13 d'adults i 15 de vells. Quant als paradigmes mixtos, que són 63, aquests resulten més abundants entre els informadors adults, que n'han proporcionat 31 ocurrencies, però també n'hi ha força entre els joves, dels quals n'hem recollit 21 mostres, i alguns entre els vells, que n'han proporcionat 11 casos. Totes aquestes dades es recullen a la taula 34.

COMARQUES CENTRALS	model tradicional 6	models mixtos	model innovador
vells	54	11	15
adults	40	31	13
joves	7	21	66
total	101	63	94

Taula 34. Repartiment de les ocurrencies dels models tradicional i innovador, i dels mixtos, entre els informants de les cinc comarques centrals del català nord-occidental.

Val a dir que les diferències entre localitats són notables. En un extrem tenim casos com Montoliu de Lleida (el Segrià), en què la vigència del model tradicional és quasi absoluta per a totes tres franges d'edat, i com Cubells (la Noguera), en què només els joves han optat per la conjugació estàndard, mentre que els vells i els adults són molt fidels a la flexió tradicional. A l'extrem oposat se situarien les capitals de l'Urgell i del Pla d'Urgell, Tàrraga i Mollerussa, en què només hem trobat la presència testimonial del paradigma tradicional, mentre que el model compartit per l'estàndard i el central hi està molt afermat. En altres llocs, com la ciutat de Lleida, sembla que la innovació s'ha concretat sobretot a través de l'estabilització de paradigmes mixtos. A la taula 35 proporcionem les dades de presència de tots tres tipus de paradigma a cadascuna de les localitats, ordenades de major a menor nombre d'ocurrencies del model tradicional.⁵⁹ La marca © davant de les capitals de comarca permet observar com es destrien cap a la banda baixa –és a dir, innovadora– de la taula.

⁵⁸ Esperaríem tenir-ne 300 (10 localitats x 6 informants x 5 verbs). La diferència correspon als casos en què hem obtingut barreges no sistemàtiques de formes tradicionals i innovadores. Aquestes entren en els recomptes globals (per exemple, de presència del segment *-ssi-*), però les hem d'excloure quan tractem les dades en termes de paradigmes estables.

⁵⁹ El nombre total de paradigmes de cada localitat no coincideix perquè només consignem els paradigmes estables. Aquells casos en què l'informant barreja formes de paradigmes diferents queden al marge d'aquest tipus de recompte, tot i que els considerem en altres ocasions, quan el nostre interès són segments aïllats i no paradigmes complets. Com a referència, a cada població esperàvem aplegar-ne 30 (6 informants x 5 verbs), tot i que es pot superar aquesta xifra si un informant proporciona, per a un mateix verb, dos paradigmes diferents complets. Com més per sota de 30 quedi el nombre de paradigmes coherents recollits, major és el grau d'inseguretat lingüística que han mostrat els informadors d'aquella localitat.

COMARQUES CENTRALS	tradicional	mixtos	innovador	total
Montoliu de Lleida (el Segrià)	26	1	2	29
Cubells (la Noguera)	19	1	10	30
Bovera (les Garrigues)	13	8	5	26
Sidamon (el Pla d'Urgell)	10	9	4	23
© Balaguer (la Noguera)	10	8	9	27
© Lleida (el Segrià)	8	11	6	25
Preixana (l'Urgell)	7	5	14	26
© les Borges Blanques (les Garrigues)	5	9	7	21
© Mollerussa (el Pla d'Urgell)	2	3	19	24
© Tàrraga (l'Urgell)	1	8	18	27
total	101	63	94	258

Taula 35. Distribució dels tres tipus de paradigma (tradicional, mixtos i innovador) entre els deu punts d'enquesta de les comarques centrals del territori nord-occidental.

3.2.2.7. Model 7: [-a, -es, Ø, -am, -aw, -en]

Aquest paradigma, que presenta les mateixes característiques que el model 6 si fem abstracció de la pronúncia de la *a* àtona en síl·laba final, és el tradicional de Cervera (la Segarra) i de la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell), tot i que en l'actualitat cal qualificar de residual la seva presència en aquestes dues capitals. També l'hem obtingut de dos informants de Coll de Nargó (l'Alt Urgell), un de vell i un d'adult, i d'un informant vell del Pont de Suert (l'Alta Ribagorça), per a tots tres de manera absolutament sistemàtica, malgrat que aquest no és el paradigma emprat per la resta d'informants d'aquestes dues poblacions, que utilitzen el model 9, característic de la zona pirinenca del català nord-occidental (§3.2.2.9).

Tornant a les capitals de la Segarra i de l'Alt Urgell, el paradigma flexiu que hi és majoritari, segons les nostres enquestes, és el compartit pel català central i per l'estàndard difós, tot i que la seva implantació no és absoluta entre els informants vells i adults (sí entre els joves). Així, dels 30 paradigmes d'imperfet de subjuntiu recollits en cadascuna d'aquestes poblacions, 19, en el cas de Cervera, i 16, en el de la Seu d'Urgell, hi corresponen plenament. En la resta de casos, els informants han generat paradigmes mixtos entre el model tradicional i l'innovador, la repetició dels quals mostra que tenen estabilitat.

El paradigma mixt de tipus *a*, que només manté del model tradicional la forma terminada en [sa] de la primera persona del singular, l'hem recollit a la Seu d'Urgell en cinc ocasions: tres d'un informant vell i dues de l'altre. Al seu torn, el paradigma mixt de tipus *b*, que només manté el segment [sa] a la primera i la segona persona del plural, l'hem recollit nou vegades: cinc d'un informant adult de la Seu d'Urgell –que l'ha repetit sistemàticament per als cinc verbs demanats, fet que suposa que per a ell és un paradigma completament estabilitzat–, dues d'un vell de Cervera i dues d'un adult de Cervera. Finalment, el paradigma mixt de tipus *c*, que manté les formes tradicionals tant a la primera persona del singular com a la primera i la segona del plural, és a dir, a totes les que reben la marca [sa], l'hem recollit set vegades: cinc d'un informant adult de Cervera –per al qual és, doncs, un paradigma del tot estable–, una altra

vegada de l'altre informant adult de Cervera i una altra d'un informant vell de la Seu d'Urgell.

model tradicional 7	model mixt de tipus <i>a</i>	model mixt de tipus <i>b</i>	model mixt de tipus <i>c</i>	model innovador
kan'tesa (kan'tes)	kan'tesa	kan'tes	kan'tesa	kan'tes
kan'teses	kan'tesis	kan'tesis	kan'tesis	kan'tesis
kan'tes	kan'tes	kan'tes	kan'tes	kan'tes
kan'tesam	kan'tesim	kan'tesam	kan'tesam	kan'tesim
kan'tesaw	kan'tesiw	kan'tesaw	kan'tesaw	kan'tesiw
kan'tesen	kan'tesin	kan'tesin	kan'tesin	kan'tesin

Taula 36. Paradigma tradicional d'imperfet de subjuntiu a la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) i Cervera (la Segarra), avui residual, i paradigmes mixtos que li han fet la competència juntament amb l'innovador.

3.2.2.8. Model 8: [\emptyset , -is, \emptyset , -əm, -əw, -in]

A Sant Ramon (la Segarra), localitat en què els informants vells presenten una pronúncia de tipus xipella, desapareguda entre els joves, hem recollit dos models d'imperfet de subjuntiu. D'una banda, els dos informants de menys edat s'han ajustat estrictament al model de l'estàndard en modalitat central. En canvi, un dels informants vells i un dels adults han repetit, per a tots cinc verbs, el paradigma que hem anomenat *model 8*, que coincideix amb el que, en altres zones, hem considerat un paradigma mixt de tipus *b*: *cantés*, *cantess[i]s*, *cantés*, *cantéss[ə]m*, *cantéss[ə]u*, *cantess[i]n*.⁶⁰ A Sant Ramon, tanmateix, no podem donar-li aquesta consideració, perquè l'alternança entre les realitzacions [ə] i [i] es deu a la pronúncia habitual, en aquestes franges d'edat, de la /a/ àtona com a [ə], d'una banda, i de la /e/ àtona en síl·laba final com a [i], de l'altra, i coincideix exactament amb la distribució de [ə] i [i] en les formes amb marca personal d'imperfet d'indicatiu i de condicional (§3.2.1.9): *cantav[i]s*, *cantàv[ə]m*, *cantàv[ə]u*, *cantav[i]n* i *cantari[i]s*, *cantari[ə]m*, *cantari[ə]w*, *cantiri[i]n*. Aquesta és, doncs, l'alternança de vocals àtones que correspon al model tradicional de Sant Ramon, del qual falta remarcar, només, que no evita el sincretisme de persona (invariablement la primera i la tercera del singular reben la marca -s: *cantés*), tal com hem vist que s'esdevé també en l'imperfet d'indicatiu (*cantav[i]*) i el condicional (*cantari[i]*).

⁶⁰ L'altre informant adult ha proporcionat quatre ocurrences del paradigma coincident amb el català central (s'arreglera amb la parla dels joves, doncs) i un sol cop ha respost amb les formes *cantés*, *cantess[e]s*, *cantés*, *cantéss[e]m*, *cantéss[e]u*, *cantess[e]n*, que no encaixen amb les característiques flexives del parlar local i que fan pensar més aviat en un fenomen d'ultracorrecció, si tenim en compte el caràcter fortament connotat del tancament xipella de /e/ en [i]. Pel que fa a l'altre informant vell, en una ocasió ha reproduït íntegrament el paradigma tradicional de Sant Ramon, però per a la resta de verbs ha barrejat asistemàticament formes amb [i], amb [e] i amb [ə], mostra d'una forta inseguretat lingüística, característica de parlants de varietats en procés de canvi, especialment si reben connotacions negatives.

model tradicional 8	model innovador
kan'tes	kan'tes
kan'tesis	kan'tesis
kan'tes	kan'tes
kan'tesəm	kan'tesim
kan'tesəw	kan'tesiw
kan'tesin	kan'tesin

Taula 37. Paradigma tradicional d'imperfet de subjuntiu recollit a Sant Ramon (la Segarra), excepte entre els informants joves, que empen l'estàndard central.

3.2.2.9. Model 9: [-a, -es, Ø, -om, -ow, -en]

En el model 9 l'alternança vocàlica entre *e* i *a* s'amplia amb una nova vocal, la *o*. Com sempre, [e] ocorre a la segona persona del singular i la tercera del plural: [kan'teses], [kan'tesen]. També retrobem la vocal [a] a la primera persona del singular, com en alguns dels paradigmes tradicionals que ja hem descrit. Aquesta vocal no etimològica, que es justifica com un mecanisme per a evitar la coincidència formal entre la primera i la tercera persona del singular, està sotmesa a algunes fluctuacions: tot i que la realització [kan'tesa] és clarament predominant per als informadors que empen aquest paradigma tradicional, hem trobat algunes ocurrencies de [kan'tes] en informants vells i adults que no fluctuen en la resta de formes del paradigma. Concretament, de les 73 ocurrencies recollides d'aquest model flexiu tradicional, 64 tenen com a forma de primera persona [kan'tesa] i 9, [kan'tes]. L'element diferencial, però, que introdueix una alternança nova en les terminacions d'imperfet de subjuntiu, és el segment [so] que reben la primera i la segona persona del plural: [kan'tesom], [kan'tesow]. En aquesta darrera forma, a més, la vocal velar de la marca temporal [so] pot absorbir la glide velar de la marca de persona, [w], de manera que s'observen pronúncies monoftongades del tipus [kan'teso].⁶¹

El paradigma que acabem de descriure és el tradicional de la zona pirinenca del català nord-occidental i l'hem trobat a les localitats del Pont de Suert i Vilaller (l'Alta Ribagorça), Sort i Rialp (el Pallars Sobirà), Coll de Nargó (l'Alt Urgell) i Ordino (Andorra). Hi afegim Andorra la Vella, tot i que ja no hi hem trobat cap informant que proporcionés el paradigma tradicional: les úniques restes han estat una forma de primera persona del plural amb la marca [so] ([serβi'yesom]), en un informant vell, i cinc de segona persona del singular o de tercera del plural amb la marca [se] ([sen'tises], [perði'yesen]), repartides entre els dos informants vells i un dels adults. Clarament, el paradigma coincident amb el català central és el que ara impera en aquesta ciutat, amb 20

⁶¹ Hem comptabilitzat 97 formes de segona persona del plural de l'imperfet de subjuntiu amb la vocal *o* a la desinència: d'aquestes, 72 contenen el diftong [ow], enfront de 25 que l'han reduït a [o]. Les formes monoftongades provenen d'Ordino (15 ocurrencies de 3 informants diferents), Rialp (4 ocurrencies de 3 informants), Coll de Nargó (4 ocurrencies d'un mateix informant) i el Pont de Suert (2 ocurrencies d'un informant).

ocurrències: 10 dels dos informants joves, 5 dels dos adults i 5 dels dos vells. És rellevant, però, que al costat d'aquest model flexiu es trobi també un paradigma mixt de tipus *a*, que incorpora la marca [sa] a la primera persona del singular per a evitar el sincretisme de persona, del qual hem recollit 7 ocurrències repartides entre els dos informants vells i els dos adults.

Deixant de banda la situació extrema d'Andorra la Vella, als altres set punts d'enquesta el paradigma tradicional gaudeix de força vitalitat, tot i que no s'escapa de la competència d'altres models flexius, que poden ser de tres tipus: altres models tradicionals, models mixtos i el model compartit pel català central i l'estàndard difós. Aquest darrer cas és el més simple: alguns informants substitueixen el model tradicional per l'innovador, sense modificar-ne res. D'aquesta adopció íntegra n'hem recollit 62 ocurrències, 35 de les quals entre informants joves.

Altres vegades, en canvi, l'informant adquireix només una part del model innovador, que conjuga amb algunes formes de la flexió tradicional, de manera que crea un paradigma nou que li permet innovar sense transgredir les normes flexives fonamentals del seu sistema lingüístic. En aquesta àrea, com hem vist que també s'esdevenia en d'altres, els paradigmes mixtos poden ser de tres tipus. En primer lloc, el que hem anomenat *de tipus a*, que evita el sincretisme de persona conservant la marca [sa] a la primera del singular. N'hem trobat 14 ocurrències. En segon lloc, el que hem anomenat *de tipus b*, que conserva les formes de primera i segona persona del plural amb la marca [so], que constitueix el tret definidor per excel·lència del paradigma tradicional d'aquesta àrea. N'hem aplegat 10 ocurrències. Finalment, el que hem anomenat *de tipus c*, que manté alhora les formes tradicionals dels tipus *a* i *b*. Només n'hem recollit 2 ocurrències, potser pel fet que en aquesta zona el segment morfològic que rep la primera persona del singular, [sa], no coincideix amb el que reben la primera i la segona del plural, [so], a diferència del que s'esdevé a les comarques centrals del nord-occidental, en què la marca és [sɛ] en tots dos casos i el paradigma mixt de tipus *c* és el majoritari.

model tradicional 9	model mixt de tipus <i>a</i>	model mixt de tipus <i>b</i>	model mixt de tipus <i>c</i>	model innovador
kan'tesa (kan'tes)	kan'tesa	kan'tes	kan'tesa	kan'tes
kan'teses	kan'tesis	kan'tesis	kan'tesis	kan'tesis
kan'tes	kan'tes	kan'tes	kan'tes	kan'tes
kan'tesom	kan'tesim	kan'tesom	kan'tesom	kan'tesim
kan'tesow	kan'tesiw	kan'tesow	kan'tesow	kan'tesiw
kan'tesen	kan'tesin	kan'tesin	kan'tesin	kan'tesin

Taula 38. Paradigma tradicional d'imperfet de subjuntiu recollit al Pont de Suert i Vilaller (l'Alta Ribagorça), Sort i Rialp (el Pallars Sobirà), Coll de Nargó (l'Alt Urgell) i Ordino (Andorra), acompanyat del paradigma innovador i dels tres paradigmes mixtos amb què conviu. Devia ser també el d'Andorra la Vella, però pràcticament n'ha desaparegut.

El darrer tipus de convivència entre paradigmes es produeix quan, en una mateixa localitat, obtenim dos models flexius tradicionals diferents. En el nostre corpus ocorre només de manera esporàdica i els casos solen procedir de la zona que ara ens ocupa.⁶² Aquestes són les tres localitats pirinenques afectades:

a. Coll de Nargó (l'Alt Urgell). Dos informants, un de vell i un d'adult, responen sistemàticament amb el model 7: [kan'tesa], [kan'teses], [kan'tes], [kan'tesam], [kan'tesaw], [kan'tesen], que hem identificat com el paradigma tradicional de la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) i de Cervera (la Segarra), malgrat que en aquestes dues capitals es troba en franca decadència sota la pressió del model compartit pel català central i per l'estàndard difós. El que el distingeix del paradigma emprat per la resta d'informants del poble és la marca que reben la primera i la segona persona del plural, que és [sa] i no [so].

b. Vilaller (l'Alta Ribagorça). Un informant jove empra el model 1: [kan'tes], [kan'teses], [kan'tes], [kan'tesem], [kan'tesew], [kan'tesen], que en el nostre corpus apareix com a paradigma tradicional de Tolba (la Baixa Ribagorça), de Tremp i Salàs de Pallars (el Pallars Jussà), aquí en retrocés sota la pressió del model amb *-ssi-*, i també, a l'altre extrem del territori nord-occidental, a Tortosa (el Baix Ebre) i Amposta i Freginals (el Montsià). El focus fonamental de la diferència és la realització de la vocal de la terminació de primera i segona persona del plural, que és [se] i no [so].

c. El Pont de Suert (l'Alta Ribagorça). És el cas més complex. D'una banda, un informador vell utilitza, de manera del tot sistemàtica, el model 7, amb el segment [sa], i no [so], a la primera i la segona persona del plural: [kan'tesa], [kan'teses], [kan'tes], [kan'tesam], [kan'tesaw], [kan'tesen]. De l'altra, un informant adult es decanta per les formes del model 1, que té [se] en aquestes dues mateixes persones, malgrat que pot inserir-hi el morf [so] a la primera del plural (no n'hem trobat cap cas a la segona): [kan'tes], [kan'teses], [kan'tes], [kan'tesem], [kan'tesew], [kan'tesen] (2 ocurrencies) o bé [kan'tes], [kan'teses], [kan'tes], [kan'tesom], [kan'tesew], [kan'tesen] (3 ocurrencies).⁶³

⁶² Fora de l'àrea pirinenca, n'hem detectat dos casos. D'una banda, Tolba (la Baixa Ribagorça), amb un model compartit per cinc dels informants, mentre que el sisè n'empra un altre que coincideix amb el que hem recollit a Benavarri, capital de la comarca. De l'altra, Tortosa (el Baix Ebre), on un informant s'aparta del paradigma més freqüent i en proporciona un altre, coincident amb el que hem aplegat a Alfara de Carles, a la mateixa comarca.

⁶³ És l'únic cas en tot el corpus en què hem detectat asimetria entre la primera i la segona persona del plural. Considerant l'imperfet d'indicatiu, el condicional i l'imperfet de subjuntiu, aquest informador produeix 14 formes amb la vocal [e], 11 de segona persona i [3] de primera, i 9 formes amb la vocal [o], totes de primera.

Aquesta situació de convivència amb altres models tradicionals suposa que, a l'hora de recomptar la presència dels diversos tipus de paradigmes en aquesta zona pirinenca, a les 73 ocurrences del model tradicional 9, haurem d'afegir-hi les del model 7 (que són 15) i les del model 1 (que són 9), circumstància que eleva a 97 els paradigmes tradicionals recollits: 39 d'informants vells, 43 d'adults i només 15 de joves. Aquest decreixement en l'ús de paradigmes tradicionals es veu compensat per l'increment dels paradigmes mixtos: 3 entre els vells, 8 entre els adults i 15 entre els joves. Tot i així, l'opció majoritària entre aquests darrers és la incorporació íntegra del model compartit pel català central i per l'estàndard difós, amb 35 casos, per només 11 entre els adults i 16 entre els vells.

LOCALITATS PIRINENQUES	models tradicionals	models mixtos	model innovador
vells	39	3	16
adults	43	8	11
joves	15	15	35
total	97	26	62

Taula 39. Repartiment de les ocurrences dels models desinencials tradicionals, mixtos i innovador entre els informants de les tres franges d'edat de les localitats nord-occidentals pirinenques del Pont de Suert i Vilaller (l'Alta Ribagorça), Sort i Rialp (el Pallars Sobirà), Coll de Nargó (l'Alt Urgell) i Andorra la Vella i Ordino (Andorra).

D'altra banda, si deixem al marge el cas peculiar de la capital andorrana, les diferències entre poblacions en l'ús dels paradigmes d'imperfet de subjuntiu no són tan acusades com en altres zones. Així, a les sis localitats restants, les ocurrences dels paradigmes tradicionals superen sempre les del model innovador, que tanmateix és present arreu i, també arreu, ha propiciat la creació de paradigmes mixtos, ara com ara minoritaris. Només Coll de Nargó (l'Alt Urgell) destaca com a localitat amb un elevadíssim manteniment de la flexió tradicional i una presència només incipient dels models d'imperfet de subjuntiu amb *-ssi-*.⁶⁴

LOCALITATS PIRINENQUES	tradicionals	mixtos	innovador	total
Coll de Nargó (l'Alt Urgell)	25	3	3	31
© el Pont de Suert (l'Alta Ribagorça)	17	4	3	24
Vilaller (l'Alta Ribagorça)	15	2	9	26
Ordino (Andorra)	15	2	12	29
© Sort (el Pallars Sobirà)	13	6	8	27
Rialp (el Pallars Sobirà)	12	2	7	21
© Andorra la Vella (Andorra)	0	7	20	27
total	97	26	62	185

Taula 40. Distribució dels tres tipus de paradigma (tradicionals, mixtos i innovador) entre set punts d'enquesta de les comarques pirinenques del territori nord-occidental.

⁶⁴ Recordem que, com en el cas de la taula 35, les quantitats finals no coincideixen perquè només consignem els paradigmes estables (vegeu-ne les raons a la nota 59), i que la marca © distingeix les capitals comarcals.

3.2.2.10. *Model 10: [Ø, -is, Ø, -im, -iw, -in]*

Aquest model, que coincideix amb el del català central, està ben arrelat en algunes localitats de les comarques limítrofes amb el territori d'aquest dialecte, en les quals l'empren els informants de totes tres franges d'edat: vells, adults i joves. El seu ús no obeeix, doncs, a un fenomen recent causat per la pressió del model d'estàndard difós, sinó que ha de ser d'introducció més antiga, propiciada pel veïnatge amb un dialecte més prestigiós. Les localitats on l'hem recollit de manera quasi absolutament sistemàtica per a tots els informants de totes tres franges d'edat són Falset i Porrera (el Priorat) i Móra d'Ebre (la Ribera d'Ebre).⁶⁵

model 10 (coincident amb el del català central)
kan'tes
kan'tesis
kan'tes
kan'tesim
kan'tesiw
kan'tesin

Taula 41. Paradigma d'imperfet de subjuntiu recollit a Móra d'Ebre (la Ribera d'Ebre) i Falset i Porrera (el Priorat). Coincideix amb el model del català central.

3.2.2.11. *Convivència entre l'imperfet de subjuntiu amb ròtica i amb sibilant*

Han quedat fora dels apartats precedents dedicats a l'imperfet de subjuntiu amb sibilant les localitats de Vall-de-roures i la Portellada (el Matarranya), pel fet que en aquesta comarca s'hi empra l'imperfet de subjuntiu amb ròtica (§3.2.1.4). També en deixem al marge, per un motiu similar, la localitat de Caseres (la Terra Alta), limítrofa amb el Matarranya. El model d'imperfet de subjuntiu que hi és tradicional és amb ròtica i coincideix amb el de la comarca esmentada (vg. §3.2.1.4 i la nota 39): [kan'tara], [kan'tares], [kan'tare], [kan'tarem], [kan'tarew], [kan'taren].

Les respostes dels informants de Caseres fan evident, tanmateix, que aquest model hi pateix la competència de les formes amb sibilant, tot i que no sembla que s'hi hagi estabilitzat un paradigma. Entre els informants vells, la incorporació de les formes amb sibilant passa per reproduir la distribució vocàlica del model amb ròtica: [kan'tesa], [kan'teses], [kan'tese], [kan'tesem], [kan'tesew], [kan'tesen], amb un resultat que no hem trobat enlloc més de la xarxa geogràfica del treball de camp. Entre els informants adults, en canvi, predomina un altre procediment d'incorporació de les formes amb sibilant, que també evita el sincretisme de persona, però que assigna la marca específica sense acabament vocàlic a la tercera del singular: [kan'tesa], [kan'teses],

⁶⁵ Hi hem recollit alguna forma escadussera amb el segment *-sse-*: quatre a Porrera, una a Falset i una a Móra d'Ebre.

[kan'tes], [kan'tesem], [kan'tesew], [kan'tesen], coincident amb el model 4 que hem recollit a Vinebre (la Ribera d'Ebre), Vilella (el Baix Cinca) i Tamarit i Camporrells (la Llitera). Finalment, els joves fan seu un model sincrètic, en què la marca [s] és compartida per la primera i la tercera persona del singular: [kan'tes], [kan'teses], [kan'tes], [kan'tesem], [kan'tesew], [kan'tesen], el qual coincideix amb el model 1 que, entre altres localitats més distants, hem recollit a Tortosa (el Baix Ebre) i a Amposta i Freginals (el Montsià). A la taula 42 reproduïm aquesta diversitat de paradigmes que alternen a Caseres.

paradigma tradicional amb ròtica	paradigmes vacil·lants amb sibilant		
	informants vells	informants adults	informants joves
kan'tara	kan'tesa	kan'tesa	kan'tes
kan'tares	kan'teses	kan'teses	kan'teses
kan'tare	kan'tese	kan'tes	kan'tes
kan'tarem	kan'tesem	kan'tesem	kan'tesem
kan'tarew	kan'tesew	kan'tesew	kan'tesew
kan'taren	kan'tesen	kan'tesen	kan'tesen

Taula 42. Paradigmes d'imperfet de subjuntiu recollits a Caseres (la Terra Alta), amb ròtica (el tradicional) i amb sibilant (vacil·lants).

3.2.2.12. Tipus d'alternances vocàliques a les desinències d'imperfet de subjuntiu amb sibilant

Un cop analitzades les respostes dels 240 informants de les quaranta localitats de la xarxa de punts d'enquesta, hem arribat a aïllar nou models tradicionals de realització de les vocals àtones en les terminacions d'imperfet de subjuntiu amb sibilant en l'àrea nord-occidental.

A la taula 43, recollim aquests models flexius nord-occidentals, prescindint, d'una banda, de les tres localitats en què s'empra l'imperfet de subjuntiu amb ròtica (Vall-de-roures i la Portellada, al Matarranya, i Caseres, a la Terra Alta) i, de l'altra, de les tres localitats en què tots els informants de totes les franges d'edat empen sistemàticament el model d'imperfet de subjuntiu amb la vocal *i*, coincident amb el del català central (Falset i Porrera, al Priorat, i Móra d'Ebre, a la Ribera d'Ebre).

Com hem vist que s'esdevenia amb les terminacions d'imperfet d'indicatiu i de condicional, els models desinencials d'imperfet de subjuntiu poden presentar entre si diferències de caire fonètic, com la que separa els models 4 i 5, que depèn de la realització de /a/ en posició final absoluta com a [a], en el cas del model 4, o com a [ɛ], en el cas del model 5.

model	singular			plural			localitats (comarca)
	1a	2a	3a	1a	2a	3a	
1	∅	-es	∅	-em	-ew	-en	Tremp i Salàs de Pallars (el Pallars Jussà) Tolba (la Baixa Ribagorça) Tortosa (el Baix Ebre) Amposta i Freginals (el Montsià)
2	-e	-es	-e	-em	-ew	-en	Benavarri (la Baixa Ribagorça)
3	-a	-es	-a	-em	-ew	-en	Alfara de Carles (el Baix Ebre)
4	-a	-es	∅	-em	-ew	-en	Tamarit i Camporrells (la Llitera) Vilella (el Baix Cinca) Vinebre (la Ribera d'Ebre)
5	-ε	-es	∅	-em	-ew	-en	Fraga (el Baix Cinca) Gandesa (la Terra Alta)
6	-ε	-es	∅	-εm	-εw	-en	Balaguer i Cubells (la Noguera) Lleida i Montoliu de Lleida (el Segrià) Mollerussa i Sidamon (el Pla d'Urgell) Tàrrega i Preixana (l'Urgell) les Borges Blanques i Bovera (les Garrigues)
7	-a	-es	∅	-am	-aw	-en	la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) Cervera (la Segarra)
8	∅	-is	∅	-əm	-əw	-in	Sant Ramon (la Segarra)
9	-a	-es	∅	-om	-ow	-en	el Pont de Suert i Vilaller (l'Alta Ribagorça) Sort i Rialp (el Pallars Sobirà) Coll de Nargó (l'Alt Urgell) Andorra la Vella i Ordino (Andorra)

Taula 43. Models de realització de la vocal àtona de les terminacions d'imperfet de subjuntiu amb sibilant en trenta-quatre localitats nord-occidentals.

Més enllà de les diferències fonètiques, aquests models també poden diferir per diversos paràmetres morfològics, com ja hem indicat que succeïa per als paradigmes d'imperfet d'indicatiu i de condicional. Així, atenent a les formes verbals sense marca personal explícita, s'observa una bifurcació entre paradigmes amb sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular (models 1, 2, 3 i 8) i paradigmes sense coincidència formal entre aquestes dues persones (models 4, 5, 6, 7 i 9). Si ens fixem en les formes amb marca explícita de persona, la divisó s'estableix entre paradigmes en què totes tenen el mateix comportament (models 1, 2, 3, 4 i 5) i paradigmes en què la primera i la segona persona del plural tenen un comportament diferenciat respecte de la segona del singular i la tercera del plural (models 6, 7, 8 i 9). Hi podem afegir, per als casos en què la primera i la tercera persona del singular acaben en vocal, si hi ha coincidència amb la vocal que ocorre, respectivament, a la primera i la tercera persona del plural: així trobem paradigmes en què la primera persona del plural es forma afegint *-m* a la primera del singular (models 2, 6 i 7) i paradigmes en què la tercera persona del plural coincideix amb la tercera del singular seguida per *-n* (model 2).

A la taula 44 recollim el comportament de cadascun d'aquests nou models flexius amb relació als quatre paràmetres morfològics esmentats.⁶⁶ Els models 4 i 5, d'una banda, i 7 i 8, de l'altra, comparteixen el valor de tots els paràmetres morfològics, perquè les diferències que els separen són només fonètiques. Quant als models 1 i 3, tot i que tenen en comú tots quatre paràmetres, difereixen pel que fa als al·lomorfs d'imperfet de subjuntiu.

model	terminacions	paràmetres			
		3sg ≠ 1sg	1,2pl ≠ 2sg,3pl	3pl = 3sg + <i>n</i>	1pl = 1sg + <i>m</i>
1	Ø, -es, Ø, -em, -ew, -en				
2	-e, -es, -e, -em, -ew, -en			X	X
3	-a, -es, -a, -em, -ew, -en				
4	-a, -es, Ø, -em, -ew, -en	X			
5	-ε, -es, Ø, -em, -ew, -en	X			
6	-ε, -es, Ø, -em, -ew, -en	X	X		X
7	-a, -es, Ø, -am, -aw, -en	X	X		X
8	Ø, -is, Ø, -am, -aw, -in		X		
9	-a, -es, Ø, -om, -ow, -en	X	X		

Taula 44. Paràmetres morfològics dels nou models de realització de la vocal àtona de les terminacions d'imperfet de subjuntiu amb sibilant.

Considerant com a paràmetre principal de classificació el que es vincula més directament amb el nostre objecte d'estudi (la vocal àtona de les terminacions de primera i segona persona del plural), podem classificar els nou models flexius que hem identificat. Tal com sintetitza la taula 45 i com expliquem en els paràgrafs següents, hi ha una primera separació en dos grups, segons que la vocal davant de les marques de persona *-s* i *-n* sigui, o no, la mateixa que davant de les marques *-m* i *-u*. Posteriorment, és possible fer una bipartició a l'interior del segon grup, basant-nos en el timbre de les vocals que ocorren en síl·laba travada: la distinció separa els models en què la [e] de la segona persona del singular i la tercera del plural s'oposa a una /a/ a la primera i la segona del plural (realitzada [a], [ε] o [ə]), d'aquells altres en què l'oposició s'estableix entre [e] i [o].

⁶⁶ Pel que fa al paràmetre "3a persona del plural = 3a persona del singular + *-n*", ara el considerem només per a aquells casos en què la tercera persona del singular acaba en vocal, la qual reapareix seguida de *n* a la tercera persona del plural (*cantesse, cantessen*). Com veurem a §4.2.4, es pot interpretar que aquesta equivalència es produeix també en paradigmes en què la tercera persona del singular no té vocal final (*cantés*) i la tercera del plural acaba en la vocal no marcada seguida de *n* (*cantessen*). Per a fer-ho, però, cal adoptar un enfocament purament sincrònic i convenir que la vocal [e] de les formes amb marca personal explícita, com ara la tercera del plural, hi actua com la vocal de suport necessària per a poder sil·labificar la consonant final (*cantess(e)n*). Sota aquest punt de vista sincrònic, es pot considerar, per exemple, que el paradigma *cantés, cantess(es), cantés, cantéss(e)m, cantéss(e)u, cantess(e)n* té /s/ com a única marca d'imperfet de subjuntiu.

grup 1	grup 2	
VOC / _ + -s, -n = VOC / _ + -m, -u	VOC / _ + -s, -n ≠ VOC / _ + -m, -u	
grup 1	grup 2.1	grup 2.2
[e] <i>-es, -em, -eu, -en</i>	[e] ≠ /a/ ([a], [ɛ], [ə]) <i>-es, -am, -au, -en</i>	[e] ≠ [o] <i>-es, -om, -ou, -en</i>
models 1, 2, 3, 4 i 5	models 6, 7 i 8	model 9
Tremp, Salàs de Pallars, Benavarri, Tolba, Tamarit, Camporrells, Fraga, Vilella, Gandesa, Vinebre, Tortosa, Alfara de Carles, Amposta, Freginals	Balaguer, Cubells, Lleida, Montoliu de Lleida, Mollerussa, Sidamon, Tàrrega, Preixana, les Borges Blanques, Bovera, la Seu d'Urgell, Cervera, Sant Ramon	el Pont de Suert, Vilaller, Sort, Rialp, Coll de Nargó, Andorra la Vella, Ordino

Taula 45. Classificació dels nou models de realització de la vocal àtona de les terminacions d'imperfet de subjuntiu amb sibilant en funció del comportament de les vocals travades.

Grup 1. Engloba els models 1 a 5. La vocal àtona de les terminacions de primera i segona persona del plural coincideix amb la de les terminacions de segona persona del singular i tercera del plural i, per tant, totes les síl·labes travades finals comparteixen la mateixa vocal, sempre [e], que respon al manteniment de la vocal llatina, necessària per a poder síl·labificar les marques de persona. Es troba en catorze localitats de la zona interior i meridional del català nord-occidental: Tremp i Salàs de Pallars (el Pallars Jussà), Benavarri i Tolba (la Baixa Ribagorça), Tamarit i Camporrells (la Llitera), Fraga i Vilella (el Baix Cinca), Gandesa (la Terra Alta), Vinebre (la Ribera d'Ebre), Tortosa i Alfara de Carles (el Baix Ebre) i Amposta i Freginals (el Montsià). Totes aquestes localitats pertanyen al grup que, en l'imperfet d'indicatiu i el condicional, presenta també la mateixa vocal àtona davant de *-s, -n*, d'una banda, i de *-m, -u*, de l'altra (§3.2.1.12).

Grup 2. Comprèn els models 6 a 9. La vocal àtona de les terminacions de primera i segona persona del plural és diferent de la que ocorre en les terminacions de segona persona del singular i tercera del plural i, per tant, les síl·labes travades finals no tenen un comportament flexiu uniforme. Es troba en vint localitats.

Subgrup 2.1. Abraça els models 6 a 8. La segona persona del singular i la tercera del plural presenten, d'acord amb l'ètim, una vocal de timbre [e], que es va mantenir per necessitats de síl·labificació.⁶⁷ En canvi, la primera i la segona persona del plural mostren una vocal /a/, no explicable com a resultat fonètic de l'ètim llatí. Aquesta /a/ es realitza, segons les localitats, amb una pronúncia central, [a] (a voltes tendent a [ə]), o amb una pronúncia palatal, [ɛ], que és la majoritària. En ambdós casos, la realització fonètica coincideix amb la de la vocal paragògica /a/ inserida a la primera persona del singular per a evitar-ne la

⁶⁷ En el cas de la localitat xipella de Sant Ramon (la Segarra), tancada en [i], com hem vist que correspon a tota *e* en síl·laba àtona final lliure o travada.

coincidència formal amb la tercera.⁶⁸ La situació descrita es troba en tretze localitats de l'àrea central del català nord-occidental: amb la pronúncia [ɛ], a Balaguer i Cubells (la Noguera), Lleida i Montoliu de Lleida (el Segrià), Mollerussa i Sidamon (el Pla d'Urgell), Tàrrrega i Preixana (l'Urgell) i les Borges Blanques i Bovera (les Garrigues); amb la realització [a], a la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) i Cervera (la Segarra), i com a [ə], a Sant Ramon (la Segarra). Són exactament les mateixes localitats que tenen /a/ a les terminacions de primera i segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu i del condicional, amb la mateixa distribució geogràfica de les pronúncies [a] (o [ə]) i [ɛ] (§3.2.1.12). És raonable pensar, doncs, que la presència de la vocal /a/ en terminacions d'imperfet de subjuntiu amb sibilant, que per evolució fonètica regular només tenia la vocal *e* en el paradigma, es deu a una expansió analògica a partir de l'imperfet d'indicatiu i del condicional, en el paradigma dels quals alternen des dels orígens les vocals *a* i *e*, avui amb distribucions diferents segons els parlars.

Subgrup 2.2. Coincideix amb el model 9. Com d'habitud, la segona persona del singular i la tercera del plural presenten el resultat [e]. En canvi, la primera i la segona persona del plural mostren una [o], que no coincideix amb la realització de la vocal paragògica de la primera persona del singular, que és [a]. Les set localitats de l'àrea pirinenca on hem recollit aquesta alternança vocàlica són: el Pont de Suert i Vilaller (l'Alta Ribagorça), Sort i Rialp (el Pallars Jussà), Coll de Nargó (l'Alt Urgell) i Andorra la Vella i Ordino (Andorra). Són les mateixes localitats en què hem observat la labialització i velarització de la vocal de les terminacions de primera i segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu (§3.2.1.12), per un procés d'assimilació provocat per les consonants bilabials i labiovelars que flanquegen la vocal àtona (*cantàvom*, *cantàvou*; *perdévom*, *perdévou*; *sentívom*, *sentívou*). Partint d'aquest temps, doncs, la vocal [o] es devia expandir analògicament a les formes de primera i segona persona del plural de l'imperfet de subjuntiu.

Les dades que hem analitzat fins aquí fan evident que hi ha una àmplia zona del català nord-occidental en què la vocal àtona de les terminacions de primera i segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu i del condicional (i, per extensió, de l'imperfet de subjuntiu) és /a/. Aquesta vocal és la mateixa que ocorre a la terminació de la primera persona del singular i, com aquesta, pot presentar, segons les localitats, una realització fonètica central ([a], a voltes tendent a [ə]) o bé palatal ([ɛ], clarament distingible de [e]). Avui aquesta zona abraça les comarques centrals del català nord-occidental, però és probable que inicialment fos més àmplia i compregués també les comarques septentrionals, en què la vocal /a/ de les terminacions de primera i segona persona del plural hauria passat per un procés assimilatori de labialització i velarització fins a

⁶⁸ L'única excepció a aquesta norma és el model de Sant Ramon (la Segarra), que admet el sincretisme i no té vocal paragògica a la primera persona del singular.

arribar a [o], el qual hauria trencat la coincidència amb la vocal final de la primera persona del singular.

D'altra banda, a l'àrea en què la primera persona del singular de l'imperfet de subjuntiu rep una /a/ antisincrètica, i especialment a la zona inclosa en aquesta en què, a més, la primera i la segona persona del plural presenten una vocal diferent de la [e] que ocorre a la segona del singular i la tercera del plural, la pressió del model d'imperfet de subjuntiu amb *-ssi-* hi ha generat paradigmes mixtos, que recollim a la taula 46.

model mixt	singular			plural			localitats (comarca)
	1a	2a	3a	1a	2a	3a	
tipus <i>a</i>	-ε	-is	∅	-im	-iw	-in	Lleida i Montoliu de Lleida (el Segrià) Mollerussa i Sidamon (el Pla d'Urgell) Tàrrega i Preixana (l'Urgell) les Borges Blanques i Bovera (les Garrigues) Gandesa (la Terra Alta)
	-a	-is	∅	-im	-iw	-in	Vilaller (l'Alta Ribagorça) Rialp (el Pallars Sobirà) la Seu d'Urgell i Coll de Nargó (l'Alt Urgell) Andorra la Vella i Ordino (Andorra)
tipus <i>b</i>	∅	-is	∅	-εm	-εw	-in	Balaguer (la Noguera) Lleida (el Segrià) Sidamon (el Pla d'Urgell) Tàrrega (l'Urgell) les Borges Blanques i Bovera (les Garrigues)
	∅	-is	∅	-am	-aw	-in	la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) Cervera (la Segarra)
	∅	-is	∅	-om	-ow	-in	el Pont de Suert i Vilaller (l'Alta Ribagorça) Sort i Rialp (el Pallars Sobirà)
tipus <i>c</i>	-ε	-is	∅	-εm	-εw	-in	Balaguer i Cubells (la Noguera) Lleida (el Segrià) Mollerussa i Sidamon (el Pla d'Urgell) Tàrrega i Preixana (l'Urgell) les Borges Blanques i Bovera (les Garrigues)
	-a	-is	∅	-am	-aw	-in	la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) Cervera (la Segarra)
	-a	-is	∅	-om	-ow	-in	el Pont de Suert (l'Alta Ribagorça)

Taula 46. Models de realització de la vocal àtona de les terminacions d'imperfet de subjuntiu en els paradigmes mixtos creats en parlars nord-occidentals per adequar el model difós per l'estàndard a les normes flexives tradicionals.

La creació d'aquests paradigmes mixtos té dues finalitats: d'una banda, preservar la distinció formal entre la primera i la tercera persona del singular (paradigmes mixtos de tipus *a*) i, de l'altra, mantenir la unitat de comportament flexiu de la primera i la segona persona del plural (paradigmes mixtos de tipus *b*), les quals sovint operen alhora (paradigmes mixtos de tipus *c*), especialment quan la marca de temps de la primera persona del singular coincideix amb la marca de temps de la primera i la segona del plural. El nombre total de paradigmes mixtos recollits ha estat de 114: 40 del tipus *a*, 38 del tipus *b* i 36 del tipus *c*. Per tant, en 76 casos (40 del tipus *a* + 36 del tipus *c*) s'evita el sincretisme

entre la primera i la tercera persona del singular, mentre que en 74 ocasions (38 del tipus *b* + 36 del tipus *c*) es preserva el comportament flexiu diferenciat de la primera i la segona persona del plural.

4. LES VARIANTS NORD-OCCIDENTALS -AM I -AU DE LES TERMINACIONS ÀTONES DE PRIMERA I SEGONA PERSONA DEL PLURAL: VARIANTS D'ORIGEN FONÈTIC O MORFOLÒGIC?

Un cop descrites les dades obtingudes sobre el terreny, que mostren feblement l'existència, en un nombre significatiu de varietats nord-occidentals, de les variants *-am* i *-au* de les terminacions verbals àtones de primera i segona persona del plural, en convivència amb les desinències generals *-es* i *-en* de segona persona del singular i tercera del plural, la pregunta que ens hem de fer és si aquestes variants dialectals tenen un origen fonètic o morfològic. La hipòtesi de l'origen fonètic implica establir una separació clara entre, d'una banda, el procés de tancament en *e* de A en síl·laba final travada, que hauria afectat les terminacions llatines *-AS* i *-ANT* (*roses*, *cantaves*, *cantaven*) i hauria tingut un abast general –amb l'excepció ja coneguda de l'àrea ribagorçana fronterera–, i de l'altra, el procés de tancament en *e* de A en síl·laba posttònica interior, que no s'hauria produït en una àmplia àrea del català nord-occidental, cosa que justificaria les terminacions *-am* (< *-AMUS*) i *-au* (< *-ATIS*) sense tancament vocàlic (*cantàvam*, *cantàvau*). La hipòtesi de l'origen morfològic, en canvi, suposa que el tancament en *e* de A posttònica s'hauria produït tant en síl·laba final travada (*-AS*, *-ANT*) com en síl·laba posttònica interior (*-AMUS*, *-ATIS*) i, per tant, inicialment tot el català –amb l'excepció ribagorçana ja coneguda– hauria compartit formes del tipus *roses*, *cantaves*, *cantaven* i també *cantàvem*, *cantàveu*, cosa que implica que les variants del tipus *cantàvam*, *cantàvau* serien fruit d'una transformació posterior, geogràficament restringida i deguda a les pressions a què es veuen sotmeses les formes verbals per tal d'encaixar millor en els complexos paradigmes de què formen part.

4.1. Avaluació de la hipòtesi de l'origen fonètic

Analitzem primer la validesa de la hipòtesi de l'origen fonètic de les terminacions àtones *-am* i *-au*, i per a fer-ho seguim dos passos.

En primer lloc, tenint en compte que hi ha vint casos de formes nominals catalanes que provenen de formes llatines amb una A posttònica en síl·laba interior, comparem la pronúncia de la vocal esmentada en aquestes formes nominals i en les terminacions verbals àtones de primera i segona persona del plural. Si les variants del tipus *cantàvam*, *cantàvau* i *cantaríam*, *cantaríau* tenen un origen fonètic que es deu a la no actuació de la regla de tancament de la A en *e* en síl·laba posttònica interior, és esperable que les formes nominals que contenien aquesta vocal en el mateix context tampoc no hagin passat pel tancament de A en [e].

En segon lloc, si suposem que, en una part del territori nord-occidental, les terminacions -AMUS, -ATIS no s'han vist mai afectades per la regla de tancament de A en [e] que sí que va modificar les desinències -AS en *-es* i -ANT en *-en* ja en el català preliterari, això vol dir que les variants amb *a* de les terminacions àtones de primera i segona persona del plural han de ser tan antigues com la mateixa llengua i, per tant, hauria de ser possible documentar-les, en un grau o altre, en textos catalans antics de procedència nord-occidental.

4.1.1. "Tení[a]m llençols de càn[e]m"

Com hem exposat a §2.2, s'han identificat, en l'àmbit nominal, una vintena de paraules que en llatí eren proparoxítones i contenien la vocal llatina A en posició posttònica interior, la qual va resultar en *e*: *cànem* < *CA(N)NĀMU, *ànec* < ANĀTE, *orfe* < ÖRPĤĀNU, etc. Un fet que, en cas de produir-se, donaria suport a l'origen fonètic, i no morfològic, de les variants *-am* i *-au* de les terminacions àtones de primera i segona persona del plural, seria que aquestes formes nominals amb una A posttònica en l'ètim l'haguessin mantinguda com a tal en una bona part del territori nord-occidental, sense que s'hi operés el tancament en [e], cosa que hauria de tenir com a resultat l'existència de formes del tipus **cànam*, **ànac*, **orfa*, etc. Gràcies als materials recollits en els vuit volums ja publicats de *l'Atlas Lingüístic del Domini Català*, podem conèixer la pronúncia actual de deu d'aquestes vint formes nominals en l'àrea nord-occidental, inclosa aquella en què tenen vigència les realitzacions [am], [aw], [ɛm], [ɛw] i [om], [ow] de les terminacions verbals àtones de primera i segona persona del plural.

La taula 47 recull quins són els deu mapes a partir dels quals podem extreure la informació que ens interessa. Dels deu mots en qüestió, n'hem de descartar *pèlec* (< PELĀGU), que és un geosinònim d'àrea reduïda de *toll* o *bassal* i no s'empra en el català occidental. També en deixem al marge la forma paroxítona *tave* (< TABĀNU), viva en valencià però no en nord-occidental, on trobem la variant oxítona *tavà* (< TABĀNU).⁶⁹ Igualment en queda al marge el terme nàutic *argue* (< ll. vg. *ARGĀNU), que tampoc no té ocurrencies en català nord-occidental.⁷⁰ Per als set exemples restants, els mapes de l'ALDC ofereixen informació sobre la pronúncia d'aquests mots en català occidental i, en particular, en català nord-occidental, la qual pot correspondre a molts punts

⁶⁹ Les variants valencianes trobades evidencien sempre el tancament en [e] de la A posttònica, com era esperable: ['taβek] (149, 169, 170), ['tavek] (152), ['tave] (154-156, 177, 186, 189, 190), ['taβe] (157, 158, 160-162, 164-169, 171), ['tave] (159, 163).

⁷⁰ I en valencià en té una de sola, amb tancament de la A posttònica: ['arɣe] (190).

d'enquesta, com en el cas de *cànem*, o a pocs, com en el de *galàpet*, segons el grau de diversitat lèxica que presenti cada concepte cartografiat.⁷¹

mot	mapa	referència	observacions
<i>cànter</i>	346. El càntir	ALDC, vol. II	
<i>pèlec</i>	718. El bassal	ALDC, vol. III	No s'empra en català occidental.
<i>sèguel</i>	796. El sègol	ALDC, vol. IV	
<i>cànem</i>	1007. El cànem	ALDC, vol. V	
<i>àlber</i>	1199. L'àlber	ALDC, vol. V	
<i>ànec</i>	1461. L'ànec	ALDC, vol. VI	
<i>tave</i>	1532. El tàvec	ALDC, vol. VII	La variant plana no s'usa en nord-occidental.
<i>galàpet</i>	1611. El gripau	ALDC, vol. VII	
<i>argue</i>	1714. L'argue	ALDC, vol. VIII	No s'empra en català nord-occidental.
<i>escàlem</i>	1728. L'escàlem	ALDC, vol. VIII	

Taula 47. Mapes de l'ALDC que aporten informació sobre el tractament de A posttònica interior.

Comencem pel substantiu *cànem* (< *CA(N)NĀMU), la vocal posttònica del qual està travada per la mateixa consonant que tanca les formes verbals de primera persona del plural. Per tot el català nord-occidental s'articula amb *e* tancada (*càn[e]m*) o amb [i] (*càn[i]m*), perquè participa de la tendència d'aquest dialecte al tancament de [e] posttònica en [i] ([mànik] *mànec*, [flári] *frare*), la qual ha esdevingut sistemàtica en el parlar xipella, en què tota [e] en síl·laba àtona final s'ha tancat en [i]: *ros[i]s* 'roses', *bon[i]s* 'bones', *canta[i]s* 'cantaves', *cantar[i]n* (< *cantari[i]n*) 'cantarien', *quinz[i]* 'quinze' (Veny 1998 [1978]: 38). Per tant, en l'àrea en què tenen vigència les variants *-am* i *-au* de les terminacions àtones de primera i segona persona del plural (pronunciades [am], [aw] o, més sovint, [ɛm], [ɛw]), no hi ha rastre de variants del tipus **càn[a]m* o **càn[ɛ]m*.

<i>cànem</i>	punts d'enquesta
'kanem	86, 90, 91, 93, 95-105, 109, 112, 120, 122, 123, 125, 127, 130-134, 136-143, 145-148, 150-172, 174-182, 184, 185, 187, 188
'kanim	88, 92, 96, 106-108, 110, 111, 113-121, 123, 124, 126-129, 133, 142, 144, 149
'kamen	89, 93, 94, 114, 135, 183
'kame	94
'kapem	186, 188-190

Taula 48. Variants fonètiques occidentals del nom *cànem* (< *CA(N)NĀMU).

També té la vocal posttònica travada per *m* el substantiu *escàlem* (< *SCALĀMU), del qual l'ALDC recull molt poques ocurrences en català nord-

⁷¹ En el buidatge dels mapes ens cenyim estrictament a les formes fonètiques dels sis lexemes que ens interessin. Només considerem els punts d'enquesta del català occidental (localitats 86 a 190), atès que el procés de confluència de *a* i *e* àtones en català oriental fa que les dades procedents d'aquest bloc dialectal no resultin informatives de l'aspecte que ara analitzem. Els guions entre els codis dels punts d'enquesta indiquen intervals (per exemple, 130-134 vol dir que la forma s'ha recollit a les localitats 130, 131, 132, 133 i 134). Un punt d'enquesta pot estar associat a més d'una forma, perquè hi ha casos de resposta múltiple.

occidental, fet perfectament lògic atès que es tracta d'un terme nàutic i, per tant, la major part de les respostes es concentren en els punts d'enquesta costaners, que són ben pocs en el territori d'aquest dialecte (el valencià, en canvi, sí que compta amb més resultats). Quan hi ha resposta, aquesta evidencia el tancament de la A posttònica llatina en [e]: [as'kalem] (o [as'kanem] amb assimilació consonàntica del tret de nasalitat). Com en el cas de *cànem*, la vocal [e] pot haver experimentat, al seu torn, el tancament fins a [i]: [as'kalim]. El mapa recull també un parell de respostes del derivat *escalemera*, una de nord-occidental, en què la vocal que ens ocupa mostra una articulació amb [e] ([eskale'meres]), i una altra de valenciana, en la qual l'informant ha articulat una [a] ([eskala'meres]), circumstància fàcilment explicable per l'atracció paronímica que hi pot haver exercit el mot *escala*.

<i>escàlem</i>	punts d'enquesta
as'kalem	122, 174
as'kalim	133
as'kanem	143
es'kalem	147, 154, 155, 190
es'kanem	167
es'kalem	180, 184

Taula 49. Variants fonètiques occidentals del nom *escàlem* (< *SCALĀMU).

Obtenim uns resultats similars per a la forma *ànec*, la vocal àtona de la qual oscil·la, en català nord-occidental, entre la pronúncia [e] i [i], i evidencia, doncs, que s'hi ha acomplert sense excepció el tancament de A posttònica interna. A banda de les formes masculines *ànec*, amb canvi de terminació, i *ànet*, més propera a l'ètim (< ANĀTE), hi ha també algunes ocurrencies de la forma feminitzada *àneda*, que reflecteixen igualment el tancament vocàlic que analitzem: ['anedə] (93, 94) i, amb metàtesi recíproca, ['aðena] (140).⁷²

<i>ànec</i>	punts d'enquesta
'anek	89, 95, 101, 103-105, 107, 112, 120, 127, 130, 131, 135, 145
'anik	95, 96, 105, 109, 110, 113, 114, 116, 121, 126
'anet	161, 169

Taula 50. Variants fonètiques occidentals del nom *ànec* (< ANĀTE).

També les pronúncies occidentals de *cànter* (< CANTHĀRU) aporten evidències del caràcter general del procés de tancament de la A posttònica interior en [e] i de la seva possible progressió fins a [i], amb la particularitat que, per a aquest mot, les formes amb *i* s'han estès fonamentalment pel català central, fet que explica que *càntir* s'elevés a forma normativa preferent. Al costat de les formes *càntir* i *cànter* (i esporàdicament *cantre*, amb metàtesi simple), el

⁷² No considerem el castellanisme ['anade] (169), que mostra, òbviament, el resultat vocàlic propi del castellà.

mapa recull diversos diminutius que evidencien, igualment, que en el mot primitiu va tenir lloc el tancament de A en [e]: [kante'retes] (122), [kantere'ʎet] (125), [kante'reʎa] (154), [kante'ret] (155) i [kantere'ʎeta] (156).

<i>cànter</i>	punts d'enquesta
'kandre	86, 91, 95
'kanti	88, 96, 97, 103, 110, 111, 120, 121
'kante	98, 105, 120, 133, 135
'kanter	154, 168, 188

Taula 51. Variants fonètiques occidentals del nom *cànter* (< CANTHĀRU).

Sembla més complex el cas d'*àlber*. D'una banda, cal excloure'n les variants amb canvi accentual, de tipus agut, *albar*: [al'βa] (87, 93, 94) i [al'ba] (89, 90). De l'altra, n'hem de deixar al marge els casos en què el nom d'aquest arbre ha passat per un canvi de gènere cap al femení, atès que aquest factor morfològic explica que el timbre de la vocal final sigui *-a*: [awβa] (88, 92) i [alβa] (96). Finalment, encara, hem de prescindir de les formes que són fruit d'un creuament entre la denominació *àlber* (< ALBĀRU) i l'hiperònim *arbre* (< ARBÖRE), amb *e* mantinguda per necessitats de sil·labificació: [aβre 'βlaŋ] (103, 104, 111, 116), [aβel 'blaŋ] (108), [aβre 'blaŋk] (182, 184, 185, 190) i [albre] (183).⁷³ Fetes aquestes exclusions necessàries, les variants fonètiques restants tenen, en català nord-occidental, o bé la vocal final [e] o bé la vocal final [i] (que pot rebre, ocasionalment, un reforç dental, com s'esdevé amb altres mots acabats en *i* àtona: *àpit*, *col·lègit*, *jòlit*).⁷⁴

<i>àlber</i>	punts d'enquesta
'awβe	105, 124, 127, 128, 133, 140, 141, 143, 145
'awβi	109, 110, 112, 113, 114, 117, 120, 121, 123
'awβit	126
'awbi	129

Taula 52. Variants fonètiques occidentals del nom *àlber* (< ALBĀRU).

El substantiu *sèguel* (< SECĀLE) és el primer que no presenta un resultat completament unitari pel que fa al tancament de la A posttònica. Al costat de les variants més nombroses amb [e], ['seɣel] i ['sɛɣel], i amb [i], ['seɣil] i ['sɛɣil], que denoten que s'hi ha produït el tancament de la A etimològica, també trobem una variant amb [a] que sembla que n'ha restat al marge, ['seɣal], a partir de la qual

⁷³ En tots els casos hem pogut comprovar que hi ha coincidència amb la pronúncia del nom *arbre*, gràcies al mapa "1136. L'arbre" (ALDC, vol. V).

⁷⁴ *Estar en joli*, amb la variant *en jòlit*, es deia originàriament dels vaixells ancorats que es gronxaven ("Dit dia estigueren en jolit casi debes la galera tot lo dia, ab bandera alta per rescatar", doc. 1643), d'on va prendre per extensió el significat de 'estar amb poc equilibri, en perill de caure' i, de manera figurada, ha arribat a expressar un estat de desconcert, d'estupefacció (DCVB, s. v. *joli*).

s'hauria generat, a més, el derivat [seɣa'los] (110) i el compost [seɣal'triɣo] (102) o [seɣal'triɣo] (108). Aquestes respostes amb [a] són poc freqüents: n'hi ha cinc ocurrences, de les quals tres corresponen a localitats en què també s'ha recollit la variant ['seɣel], amb [e], i dues provenen, com els compostos que hem esmentat, de l'àrea de la Ribagorça occidental que desconeix la llei de tancament de A en e (almenys en la flexió nominal i verbal; ens hi referim ben aviat). Malgrat aquestes vacil·lacions, doncs, no sembla que el mot *sèguel* 'sègol' contradigui el fet que la A posttònica interior es va tancar en [e] també en català nord-occidental i, en particular, en la zona central d'aquest dialecte, que és la que concentra ara el nostre interès.

<i>sèguel</i>	punts d'enquesta
'seɣel	86, 88-90, 93, 95, 97-99, 101, 104, 105, 111, 113, 116, 117, 119, 123
'seɣel	91
'seɣil	96
'seɣal	90, 93, 100, 107, 111
'seɣil	120, 126, 127

Taula 53. Variants fonètiques occidentals del nom *sèguel* 'sègol' (< SECÀLE).

El darrer mapa que resta, corresponent al concepte 'gripau', aporta poques dades que resultin rellevants per al tema que ens ocupa, atès que són pocs els punts d'enquesta nord-occidentals que designen aquest animaló amb un lexema derivat de *CALAPPĀCU i, en aquells que ho fan, és habitual que la forma recollida hagi passat per un desplaçament accentual que l'ha convertida en oxítona, *galapat* (98, 101, 106, 107). Només dues ocurrences són paroxítones: [ga'lapat], sense tancament, i [ga'lapit], amb tancament en [e] i progressió posterior fins a [i].

<i>galàpet</i>	punts d'enquesta
ga'lapat	95
ga'lapit	121

Taula 54. Variants fonètiques occidentals del nom *galàpet* (< *CALAPPĀCU).

Així doncs, partint dels materials aplegats pel projecte ALDC, hem pogut constatar que, en els elements nominals, el tancament de A posttònica interior en [e] és pràcticament absolut a tot el bloc occidental, inclosa l'àmplia àrea del català nord-occidental on s'empren les variants *-am*, *-au* de les terminacions àtones de primera i segona persona del plural, sigui amb la pronúncia [am], [aw], sigui amb la realització més freqüent [ɛm], [ɛw]. Per tant, la diferència de resultats entre les formes nominals i les verbals, que exemplifica una frase com "Tení[a]m llençols de cà[n]e[m]", ha de tenir una arrel morfològica, i les variants verbals amb *a* àtona a la terminació no es poden explicar per la manca d'aplicació de la regla de tancament de A posttònica en e en una part del català

nord-occidental, atès que les formes nominals evidencien que el tancament sí que es va produir en aquest context i en aquest territori.

Aprofitem per a assenyalar que els materials de l'ALDC indiquen que el tancament de A posttònica interna fins i tot entra en el territori fronterer en què es desconeix el tancament de A àtona en síl·laba final travada. Així, la xarxa geogràfica d'aquest projecte inclou sis punts d'enquesta en què no es va produir el tancament de -AS en -es, segons que es constata en el mapa "4. Timbre de la vocal del morfema dels femenins plurals" (PALDC, vol. I). Aquestes localitats són les que recull la taula 55, en què exemplifiquem l'articulació de la vocal àtona dels femenins plurals a partir de les transcripcions del mapa "8. Les arrugues" (ALDC, vol. I).⁷⁵

punt d'enquesta	localitat	comarca	arrugues
93	les Paüls	l'Alta Ribagorça	a'ruyas
94	Eressué	l'Alta Ribagorça	a'ruyas
99	Sopeira	l'Alta Ribagorça	a'ruyas
100	la Pobla de Roda	la Baixa Ribagorça	a'ruyas
102	Tolba	la Baixa Ribagorça	a'ruyas
108	Peralta de la Sal	la Llitera	a'ruyas

Taula 55. Punts d'enquesta de l'ALDC que desconeixen el tancament -AS > -es.

Gràcies als mateixos mapes de l'ALDC que hem estudiat fins aquí, podem obtenir informació sobre el tractament de la A posttònica en síl·laba interior en aquests sis punts d'enquesta fronterers que ara ens ocupen.⁷⁶ Un cop descartades les respostes que contenen un lexema diferent, sigui un castellanisme (*sapo*, *pato*) o un geosinònim (*trèmol*, *selló*), i les que venen del mateix lexema però amb un resultat oxíton i no paroxíton (*tavà*, *tavan* o *taval*, *albar*), queden tres conceptes que aporten informació: *cànem*, *ànec* i *sègol*. En el primer, clarament la A posttònica s'ha tancat en [e] (*cànem* o, amb metàtesi de les nasals, *camen*, i amb pèrdua d'ena final, *came*) i, en una localitat, el tancament ha arribat fins a [i] (*cànim*). Pel que fa al mot *ànec*, només a les Paüls i a Eressué hi ha una resposta que resulta informativa, *ànedà*,⁷⁷ variant femenina de *ànet* (< ANĀTE, sense canvi de terminació), en la qual també s'evidencia el tancament de la A posttònica. Només en el cas del concepte 'sègol' alternen formes amb tancament vocàlic (*sèguel*, 2 ocurrences) i sense (*sègal*, 2 oc., i *segaltrigo*, 2 oc.). Les respostes concretes són les que reproduïm a la taula 56.

⁷⁵ Notem que una de les localitats, Tolba, és també un dels nostres punts d'enquesta, en el qual hem recollit paradigmes verbals d'imperfet d'indicatiu i de condicional amb *a* a totes les terminacions àtones (§3.2.1.1): *cantava*, *cantavas*, *cantava*, *cantàvam*, *cantàvau*, *cantavan* i *cantaria*, *cantarias*, *cantaria*, *cantàriam*, *cantàriau*, *cantarian*.

⁷⁶ En queda al marge el mapa "1728. L'escàlem", atès que aquest concepte de l'àmbit semàntic de la navegació no té resposta en aquestes localitats de terra endins.

⁷⁷ A totes dues localitats el terme es refereix a l'ànec salvatge o silvestre.

	<i>tave</i>	<i>cànem</i>	<i>gripau</i>	<i>ànec</i>	<i>àlber</i>	<i>cànter</i>	<i>sèguel</i>
les Paüls	ta'βa fransis'kano	'kanem 'kamen	'sapo	'pato 'aneða	al'βa	se'lo ka'naða	'seyal 'seyel
Eressué	ta'βano	'kame	'sapo	'aneða 'patu	al'βa 'tremol	bo'tixo ka'naða bu'jɔl	'blaw
Sopeira	_moska dez 'matfos	'kanem	'sapo	'pato	---	se'lo	'seyel
la Pobla de Roda	ta'βan _moska de 'γantfo	'kanem	'θap	'pato	'tremol	si'lɔn	'seyal
Tolba	ta'baɪ	'kanem	'saput	'pato	---	si'lo 'tʃara	ˌseyal'triγo
Peralta	ta'βal	'kanim	'sapo	'pato	_arβel 'blaŋ	tʃa'ro	ˌseyal'triγo

Taula 56. Respostes dels sis punts d'enquesta de l'ALDC que desconeixen el tancament -AS > -es.

De les dades de l'ALDC analitzades fins ara es desprèn, doncs, que el tancament en *e* de A posttònica interior va ser general, sense excepcions territorials, i que va afectar fins i tot la zona ribagorçana fronterera que desconeix els canvis -AS > -es i -ANT > -en en síl·laba final. A la llum de les escales universals de prominència (Lloret i Jiménez 2008) de què ja hem fet esment (§2.3), si una varietat es veu afectada per un afebliment vocàlic, com la substitució del segment més prominent, [a], per un segment mitjanament prominent, [e], i el canvi ocorre en una sola de les dues posicions estructurals que analitzem (la posttònica interior, màximament feble, i la posttònica final, una mica més forta), és esperable que la posició afectada sigui la menys prominent, és a dir, la posttònica interior, talment com mostren les dades de l'àrea extrema del subdialecte ribagorçà. El fet que en aquesta zona el tancament de A en *e* en síl·laba posttònica interior només es constati en els elements nominals (*cànem* < *CA(N)NĀMU, *àneda* ← *ànet* < ANĀTE, *sèguel* < SECĀLE) i no en les terminacions verbals de primera i segona persona del plural (*cantàvam* < *CANTĀBAMUS, *cantàvau* < *CANTĀBATIS; vegeu §3.2.1.1), es pot explicar per la pressió intraparamètrica exercida per la resta de formes del temps verbal, totes amb *a* (*cantava* < CANTABA(M), *cantavas* < CANTABAS, *cantava* < CANTABA(T), *cantavan* < CANTABANT).

4.1.2. “les paraules que nós e vós *aviem* espreses”

Un cop avaluada la hipòtesi fonètica a partir de dades dialectals sincròniques, l'avaluem ara basant-nos en dades dialectals diacròniques. Si les terminacions verbals àtones -am, -au d'una extensa àrea del català nord-occidental es deguessin a la no actuació de la regla de tancament en -e de la A posttònica interna llatina, voldria dir que són tan antigues com la mateixa llengua, i haurien de documentar-se en alguna mesura en els textos del català occidental

naixent.⁷⁸ Per aquesta raó, hem fet un buidatge del *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)*, que aplega textos del segle XI al XVI, agrupats en talls de 50 anys, classificats per origen dialectal (quan és possible) i distribuïts per tipologies textuals.⁷⁹

Les formes més antigues que hem trobat corresponents a la primera i la segona persona de l'imperfet d'indicatiu i del condicional, en textos nord-occidentals, són de la segona meitat del segle XIII, atès que el buidatge dels segles XI i XII i de la primera meitat del XIII no ha proporcionat cap forma verbal conjugada segons els temps i les persones que ens interessin. Pel que fa als textos nord-occidentals de la segona meitat del segle XIII, hi hem trobat 30 formes rellevants, totes amb *e* gràfica a la desinència: *-em* (12 oc.), *-etz* (9 oc.), *-ets* (7 oc.) i *-ez* (2 oc.), que són les que recull la taula 57.⁸⁰ Els textos dels quals provenen aquestes formes –el *CICA* en conté més, però no han donat resultats– són els següents: *Lletres en català als bisbes d'Urgell*, 2 (1250-1255); *Lletres en català als bisbes d'Urgell*, 3 (1257-1269); *Cartes al Bisbe d'Urgell* (1257-1269) i *La venda del Castell d'Altés* (1288).⁸¹

⁷⁸ No cal insistir en les dificultats d'estudiar la llengua oral del passat a través de l'única via que ens queda per a aproximar-nos-hi, que és la llengua escrita, especialment quan pretenem obtenir informació sobre pronúncies a través de grafies (Martí i Castell 1990). El pas de l'oralitat a l'escriptura comporta una elaboració lingüística que distancia el text de les formes d'expressió populars i espontànies, més com més formal sigui l'obra o el document en qüestió. Tot i així, resseguir en els textos antics la presència o l'absència de determinades formes lingüístiques, sobretot quan es treballa amb corpus grans i representatius, ben equilibrats en els eixos temporal, tipològic i dialectal (Torruella 2009a, 2009b, 2016), permet d'arribar –sempre amb la prudència deguda– a algunes conclusions.

⁷⁹ Per al despullament del *CICA*, hem partit dels textos més antics i hem anat avançant per períodes de 50 anys, fins a completar l'abast cronològic del corpus. Hem seleccionat els textos classificats com a nord-occidentals de totes les tipologies textuals. Com que el *CICA* no està lematitzat, hem fet el buidatge partint de la forma, amb ordres de cerca basades en les terminacions objecte d'estudi encapçalades pel símbol “%” que indica ‘qualsevol caràcter o seqüència de caràcters’. Tenint en compte les variacions gràfiques en les marques personals de primera i segona persona del plural, concretament les cerques que hem executat són: “%em”, “%ems” i “%am”, “%ams”, per a la primera persona del plural, i “%eu”, “%ets”, “%etz”, “%ez” i “%au”, “%ats”, “%atz”, “%az”, per a la segona (també hem buscat, per precaució, les terminacions “%om”, “%oms” i “%ou”, “%ots”, “%otz”, “%oz”, tot i que consideràvem ben improbable treure'n res; certament, ha estat així). Un cop obtinguts els resultats de les diferents cerques, hem hagut d'anar descartant totes aquelles paraules que no eren formes verbals de primera o segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu o del condicional.

⁸⁰ Hem exclòs del recompte tres ocurrences (*aviem*, *deviem* i *érem*) perquè procedeixen de cartes duplicades en el *CICA*, atès que hi han estat introduïdes a partir de dues fonts: *Lletres en català als bisbes d'Urgell* 3 (1257-1269) i *Cartes al Bisbe d'Urgell* (1257-1269).

⁸¹ Hem exclòs del recompte (no del buidatge) els *Costums de Tortosa* (1272), perquè en el parlar tortosí no s'empren ni les formes de tercera persona del singular acabades en *-e* ni les formes de primera i segona persona del plural amb les terminacions àtones *-am*, *-au*.

CICA, 2a meitat del segle XIII, textos nord-occidentals			
imperfet d'indicatiu		condicional	
1a pers. pl.	2a pers. pl.	1a pers. pl.	2a pers. pl.
ateníem 1 aviem 5 compliém 2 devíem 1 érem 1 fahiém 1	aviets 1 avietz 6 aviez 1 compliets 1 compràvets 1 deviets 1 deviez 1 éretz 2 faiets 1 heretàvets 1 pagàvets 1	volríem 1	poriets 1

Taula 57. Buidatge de les formes de primera i segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu i del condicional en els textos nord-occidentals del CICA dels segles XI al XIII. Totes les ocurrences corresponen a la segona meitat del XIII.

A (3) oferim una petita mostra d'aquestes atestacions més antigues de les terminacions de primera i segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu i del condicional, escrites invariablement amb *e*:⁸²

- (3) a. Fem-vos sab[er] q[ue] nós som sans e alegre, la m[er]cé de Déu, la cal cossa volríem oir de vós e més de veer. (*Lletres en català als bisbes d'Urgell* 2, p. 401, l. 11; carta de 1251)
- b. D'on vos p[re]c, axí con m'ó atorgàs, m'ó donets sens altre retineme[n]t, con jo só aparellat d[e] volentat e d[e] feit vós a servir, a[i]ta[n]t e més q[ue] vós no poriets aver d'aqel clerge. (*Lletres en català als bisbes d'Urgell* 3, p. 405, l. 32; carta d'entre 1257 i 1269)
- c. P[re]ga[m]-vos si a vós plad, així co[m] hom pot p[re]lgar som bon senor, q[ue] d[e] les paraules q[ue] nós e vós avíem espreses d[e]l feit d[e] la degania e ·l cabitle d[e] la Sed, q[ue] vulaz que ajen establidad, q[ue] vage així com vós ó avietz posad. (*Lletres en català als bisbes d'Urgell* 3, p. 405, l. 11; carta d'entre 1257 i 1269)
- d. La qual cosa si no ho fahiém q[ue] agam p[e]rduts p[er] pena los ·CCCC· solidos d[e] malguireses q[ue] a vós ave[m] ja liurats. (*La venda del Castell d'Altés*, p. 343, l. 18; document de 1288)

Pel que fa a les terminacions àtones *-am*, *-au*, sempre segons els materials aplegats al CICA, aquestes afloren en l'àmbit nord-occidental tardanament –al segle XV– i molt escadusserament –només dues ocurrences. Les dues úniques atestacions que n'hem trobat són les que reproduïm a (4).

⁸² No podem obviar una dificultat afegida: en una gran part del territori nord-occidental on hem recollit les terminacions àtones *-am*, *-au*, aquestes es realitzen *-[ɛm]*, *-[ɛw]*, d'acord amb l'articulació [ɛ] de la /a/ àtona final. Per aquesta raó, no podem descartar que les grafies *-em*, *-eu* reflecteixin, en ocasions, aquesta pronúncia. De tota manera, no sembla que això pugui tenir efectes en els textos occidentals dels orígens, perquè provenen de territoris molt septentrionals en què no s'ha arribat a l'articulació [ɛ] de la /a/ àtona final, la qual, certament, hi apareix representada per la grafia *a* amb una sistematicitat absoluta.

- (4) a. Donchs, la primera manera és infal·lible eveniment, e en aquesta manera nosaltres *éram* quan levam los huylls al cel. (Sant Vicent, *Sermons* IV, p. 272, l. 7)
 b. Odà! ma filla, e per què *ploràvau*? (Sant Vicent, *Sermons* VI, p. 132, l. 34)

Ambdues atestacions provenen dels *Sermons* de Sant Vicent Ferrer, els quals van ser recollits estenogràficament per notaris i escribes que formaven part del seu seguici i que van posar un bon nombre de passatges dels seus sermons per escrit.⁸³ Aquestes dues úniques mostres, *éram* i *ploràvau*, contrasten amb les 94 ocurrencies de les terminacions àtones de primera i segona persona de l'imperfet d'indicatiu i del condicional escrites amb *e*, durant aquest segle i el següent,⁸⁴ en documents de procedència nord-occidental: 54 corresponen a formes acabades en *-em*, 36 en *-eu* i 4 en *-ets*, tal com recull la taula 58.

CICA, segles XV i XVI, textos nord-occidentals					
imperfet d'indicatiu				condicional	
1a pers. pl.		2a pers. pl.		1a pers. pl.	2a pers. pl.
<i>e</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>a</i>	<i>e</i>	<i>e</i>
<i>comptàvem</i> 4	<i>éram</i> 1	<i>demanàveu</i> 1	<i>ploràvau</i> 1	<i>deuriem</i> 3	<i>açotaríeu</i> 1
<i>contàvem</i> 1		<i>devíeu</i> 1		<i>fariem</i> 1	<i>deuriu</i> 2
<i>demanàvem</i> 1		<i>éreu</i> 3		<i>hauríem</i> 3	<i>diríeu</i> 4
<i>desigàvem</i> 1		<i>estàveu</i> 1		<i>periríem</i> 1	<i>estariu</i> 1
<i>érem</i> 6		<i>faýets</i> 1		<i>poríem</i> 7	<i>hauríeu</i> 3
<i>estàvem</i> 2		<i>haviets</i> 1		<i>seríem</i> 2	<i>pegaríeu</i> 1
<i>fahíem</i> 1		<i>havíeu</i> 3		<i>stariem</i> 2	<i>perdríets</i> 1
<i>fahýem</i> 1		<i>posàveu</i> 1		<i>volríem</i> 1	<i>poríets</i> 1
<i>havíem</i> 9		<i>preníeu</i> 1			<i>poríeu</i> 5
<i>invocàvem</i> 1		<i>senyàveu</i> 1			<i>recusaríeu</i> 1
<i>passàvem</i> 1		<i>trahíeu</i> 1			<i>seríeu</i> 1
<i>podíem</i> 1		<i>volíeu</i> 1			<i>trobaríeu</i> 1
<i>teníem</i> 2					<i>volríeu</i> 2
<i>trobàvem</i> 1					
<i>vehýem</i> 1					
<i>volíem</i> 1					

Taula 58. Buidatge de les formes de primera i segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu i del condicional en els textos nord-occidentals del CICA dels segles XV i XVI. No hi ha ocurrencies del XIV.

⁸³ Sant Vicent Ferrer (1350-1419) era nascut a València, fill d'un notari gironí, però els trets lingüístics de l'escriba són nord-occidentals, raó per la qual els *Sermons* estan classificats en el CICA com a pertanyents a aquest dialecte.

⁸⁴ Les obres nord-occidentals del segle XIV incloses en el CICA, que són el *Liber Consiliorum* (*Libre de consells de la Paeria de Cervera*) (1332-1333), el *Regiment de preservació de la pestilència* (1348) de Jacme d'Agramont, l'*Inventari dels béns de Bernat Gomar* (1382) i els *Miracles de la Verge Maria* (s. XIV), no contenen atestacions de les formes verbals que estudiem, ni escrites amb *a* ni escrites amb *e*. Tanmateix, les dades de la segona meitat del XIII i les dels segles XV i XVI són clares i van en el mateix sentit: uniformitat absoluta en l'ús de la grafia *e*.

Més de la meitat d'aquestes formes provenen també dels *Sermons* de Sant Vicent Ferrer (51, concretament). Les 43 restants són d'altres obres i documents nord-occidentals, que consignem tot seguit –el CICA en conté més, però no han donat resultats–: *Diplomatari de la vall d'Andorra*, 2 (1430-1447); *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*, 1 (1434-1445), 2 (1457-1474), 3 (1475-1499), 4 (1500-1524); *Cartes privades del s. XV a l'arxiu de Santa Maria del Mar* (1475-1499); *Processos de crims del segle XV a Lleida*, 4 (1485); *La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI*, 1 (1482), 5 (1544), 6 (1595), 7 (1598), i *Memòries de Perot de Vilanova* (1551-1573). N'oferim un petit tast a (5).

- (5) a. Oo, mare de Déu beneÿta! açò *desigàvem* nosaltres. (Sant Vicent, *Sermons* VI, p. 278, l. 15)
- b. Item, vos plàcie donar orde de haver diners en les despesses que *haviem* a fer, com ja per altra letra vos ne hajam scrit. (*L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*, 2, p. 130, l. 12; carta de 1460)
- c. *Passàvem* de quatre_cents, sens los eclesiàstics y reals, que durà unes dues hores lo besar la mà. (*Memòries de Perot de Vilanova*, p. 52, l. 33; sobre les Corts de 1564)
- d. Ay, mare, vós me *pegaríeu* si jo u deia! (*La llengua dels processos de crims a la Lleida del segle XVI*, 6, f. 182v, l. 29; declaracions de 1595)

La sistematicitat, en els documents de procedència nord-occidental, en la representació gràfica amb *e* de la vocal àtona de les terminacions de primera i segona persona del plural de l'imperfet d'indicatiu i del condicional, des dels primers testimonis escrits i tot al llarg de l'edat mitjana, és un argument més en contra de la hipòtesi de l'origen fonètic de les variants *-am*, *-au* i a favor de la hipòtesi de l'origen tardà i motivat morfològicament.

4.2. Avaluació de la hipòtesi de l'origen morfològic

Tant l'anàlisi de dades geolingüístiques de l'*Atlas Lingüístic del Domini Català (ALDC)* com de dades diacròniques del *Corpus Informatitzat del Català Antic (CICA)* apunten a un origen morfològic, i no pas fonètic, de les variants *-am*, *-au* de les terminacions verbals àtones de primera i segona persona del plural. Si això és cert, el sorgiment d'aquestes variants ha de poder-se explicar a partir de les normes que regeixen la flexió verbal nord-occidental. Pensem que aquesta explicació des de la morfologia existeix i que aflora responent dues preguntes. La primera: què fa possible el canvi de *cantàvem*, *cantàveu* i *cantaríem*, *cantaríeu* cap a *cantàvam*, *cantàvau* i *cantaríam*, *cantaríau*? La segona: un cop establerta la possibilitat del canvi, què és el que motiva que aquest tingui lloc de manera efectiva i sorgeixin i es consolidin les formes *cantàvam*, *cantàvau* i *cantaríam*, *cantaríau*?

4.2.1. Els principis de naturalitat morfològica i els conflictes de naturalitat

Perquè un canvi tingui lloc, no n'hi ha prou que es donin les condicions que el facin possible, sinó que cal també que hi hagi una motivació que l'impulsi.

Aquesta motivació, des del marc teòric de l'anomenada *morfologia natural* (Dressler, Mayerthaler *et al.* 1987, Wurzel 1989, Wheeler 1993a),⁸⁵ és l'optimització dels paradigmes flexius, que es produiria a l'empara de principis cognitius denominats per aquests autors *principis de naturalitat morfològica*, els quals poden ser de dues menes: principis independents dels sistemes lingüístics concrets i principis dependents de les característiques gramaticals i formals de cada sistema lingüístic –i aquí el sistema lingüístic pot ser tan ampli com una família de llengües o tan restringit com un parlar local. Entre els principis independents, n'hi ha dos que recullen la tendència de les unitats morfològiques a establir una relació biunívoca entre forma i funció (universal de Humboldt), de manera que a cada forma li correspongui una única funció (principi de transparència) i, alhora, a cada funció li correspongui una única forma (principi d'uniformitat). Aquests dos principis expliquen que es produeixin canvis analògics en els paradigmes flexius conduents a evitar les ambigüïtats i les fusions, d'una banda, i les variants al·lomòrfiques, de l'altra.

Un tercer principi independent, anomenat *principi d'iconicitat construccionial*, reposa en el fet que hi ha diferències de marcatge funcional entre les categories gramaticals (el femení és marcat respecte del masculí, el plural respecte del singular, la primera persona respecte de la tercera, el passat respecte del present, el subjuntiu respecte de l'indicatiu, etc.), les quals tendeixen a reflectir-se en diferències de marcatge formal, és a dir, en diferències pel que fa a la inserció de morfs o segments amb contigut morfològic, anomenats també *marques* (com la /a/, marca de femení, o la /z/, marca de plural). Aquest principi explica que es vegin afavorits els canvis analògics que provoquen que un element no marcat funcionalment també sigui no marcat formalment, o bé que un element marcat funcionalment també sigui marcat formalment.

La màxima expressió del principi d'iconicitat es troba en aquelles relacions paradigmàtiques en què la forma de la categoria marcada s'obté afegint una desinença a la forma de la categoria no marcada: per exemple, el femení *nena* s'obté afegint el morf de gènere *-a* al masculí *nen*, i el plural *nens* resulta d'afegir el morf de nombre *-s* al singular *nen*. En aquests casos la situació és de màxima iconicitat. Per sota d'aquesta situació òptima, es troben altres tipus de relacions menys naturals que suposen un descens en la jerarquia d'iconicitat. El següent graó de la jerarquia és la situació de mínima iconicitat. En aquesta, la categoria marcada rep un segment morfològic diferent del que rep la categoria no marcada, com en les parelles nominals en què el terme masculí acaba en *-òleg*, *-dor* o *-tor* i el femení en *-òloga*, *-driu* o *-triu*, respectivament: *filòleg*, *filòloga*; *emperador*, *emperadriu*; *actor*, *actriu*. Descendent un nivell més en la jerarquia, hi

⁸⁵ Wheeler (2007 [1993b]), a més, ha aplicat aquests principis a l'estudi de la flexió verbal catalana. També Pérez-Saldanya (1998) recorre a la morfologia natural per a l'explicació dels canvis flexius que han afectat el català.

ha la situació de manca d'iconicitat, en què la categoria marcada i la no marcada reben la mateixa marca formal i són, doncs, sincrètiques, com s'esdevé entre el singular i el plural del substantiu *llapis*: *un llapis*, *dos llapis* (col·loquialment, però, *dos llapissos*, justament per a trencar el sincretisme). Finalment, la pitjor situació és la de contraiconicitat, en la qual la forma de la categoria marcada té menys cos fonètic que la forma de la categoria no marcada. Aquesta és la relació que hi havia en la llengua antiga entre la primera i la tercera persona del singular del present d'indicatiu dels verbs de la primera conjugació: *jo cant* enfront de *ell canta*. Avui aquesta situació contraicònica només es manté en balear i alguerès, mentre que els altres dialectes l'han resolt amb resultats diversos (*cante*, en valencià central i meridional; *canto*, en català central, nord-occidental i valencià septentrional; *canti*, en rossellonès), tots els quals comparteixen el fet de conferir més cos fonètic a la forma marcada i igualar-la sil·làbicament a la no marcada. Molts canvis analògics en els paradigmes tenen la motivació d'escalar posicions en aquesta jerarquia (màxima iconicitat > mínima iconicitat > manca d'iconicitat > contraiconicitat), per a arribar a una relació d'iconicitat millor entre formes marcades i formes no marcades.

A banda d'aquests tres principis independents, hi ha dos principis de naturalitat morfològica que són dependents de les propietats gramaticals i formals que defineixen cada sistema lingüístic: el principi de congruència del sistema i el principi d'estabilitat de les classes flexives. Només delimitant els paràmetres morfològics que regeixen la flexió d'una varietat lingüística determinada, podem saber quines tendències analògiques es veuran afavorides per aquests principis dependents.

El principi de congruència diu que els paradigmes d'una varietat lingüística tendeixen a organitzar-se de manera uniforme i sistemàtica d'acord amb els paràmetres morfològics específics de la varietat en qüestió. Per tant, tota forma flexiva que transgredeixi algun o alguns dels paràmetres morfològics de la llengua serà susceptible de patir transformacions analògiques que la condueixin a respectar-los. Per exemple, hem esmentat a §2.1 que en nord-occidental es va produir un canvi en la tercera persona del singular de l'imperfet d'indicatiu i del condicional (CANTABA(T) > *cantava* → *cantav[e]*, *CANTAR-ÍA(T) *cantaria* → *cantari[e]*), que s'explica pel rebuig al sincretisme amb la primera persona del singular (CANTABA(M) > *cantava*, *CANTAR-ÍA(M) > *cantaria*); tanmateix, el canvi de la terminació *-a* (< *-AT*) també va expandir-se al present d'indicatiu dels verbs de la primera conjugació, que no presentava sincretisme entre la primera persona del singular (CANTO > *cant*, en l'època de la transformació) i la tercera (CANTA(T) > *canta*). Com s'explica, doncs, el canvi CANTA(T) > *canta* → *cante*? La raó és la congruència del sistema flexiu: un cop consolidades les formes *cantav[e]* i *cantari[e]*, una tercera persona del singular del tipus *canta*, amb *a* final, no hi encaixava bé. En canvi, el pas a *cant[e]*

generalitzava la presència de [e] final a totes les formes de tercera persona del singular acabades en vocal àtona i era, doncs, un guany en regularitat.⁸⁶

Per la seva banda, el principi d'estabilitat de les classes flexives vincula l'estabilitat a la regularitat i recull la tendència dels paradigmes a organitzar-se a través de sistemes implicatius generals. Així doncs, si una classe flexiva és altament regular, o bé si organitza les seves irregularitats de manera implicativa, té més possibilitats de mantenir-se estable, mentre que són més susceptibles de patir canvis analògics les classes que no presenten tanta regularitat o que no organitzen implicativament les seves particularitats formals. La classe dels verbs velaritzats ofereix una bona mostra de l'estabilitat que confereix l'organització implicativa. El segment velar que reben, en algunes de les formes flexives, els verbs de la classe II [+ext], com *beure* (per oposició als de la classe II [-ext], com *perdre*) és del tot previsible:⁸⁷ a partir de la presència, o no, de velar en la forma de primera persona del singular (*bec*, amb velar, enfront de *perdo* sense) es pot predir si hi haurà, o no, segment velar en el present de subjuntiu (*begui* enfront de *perdi*), en l'imperfet de subjuntiu (*begués* enfront de *perdés*), en la primera persona del plural de l'imperatiu (*beguem* enfront de *perdem*) i en el participi (*begut* enfront de *perdut*).⁸⁸

Aquests cinc principis de naturalitat morfològica que guien l'optimització dels paradigmes interactuen entre si, amb resultats diversos. Sovint la interacció mena a la confluència en un canvi que millora l'organització dels paradigmes en més d'un aspecte. Així, la mutació de *canta* en *cant[e]*, a la qual hem al·ludit adés, suposava un increment en la congruència del sistema (les terceres persones del singular acabades en vocal àtona ho feien en [e] en tots els temps: *cant[e]*, *cantav[e]*, *cantari[e]*), alhora que comportava un ascens en l'escala d'iconicitat fins a arribar a la situació òptima en la relació entre les formes de tercera persona (la plural es formava afegint el morf *-n* a la singular: *cant[e]* + *n*, com *cantav[e]* + *n* i *cantari[e]* + *n*) i millorava la uniformitat intraparadigmàtica

⁸⁶ La terminació -AT ocorria també en el present de subjuntiu dels verbs de les conjugacions no primeres, el qual es va veure afectat igualment pel canvi (BATT(A)M) > *bata*, BATT(A)T) > *bata* → *bat[e]*.

⁸⁷ D'aquí que, malgrat que tradicionalment es considera que els verbs velaritzats són irregulars, Viaplana (1995) en proposi el tractament com una classe verbal regular.

⁸⁸ Ho exemplifiquem amb formes estàndard i tenint en compte només els verbs velaritzats que segueixen el model de *beure*. Dialectalment hi ha molta variació i els verbs que s'han incorporat a la classe velaritzada poden ser molts més (*perdre* coneix en valencià les formes flexives *perc*, *perga*, *perguera*, etc.), alhora que les formes que reben el segment velar també poden ampliar-se (per exemple, al gerundi, *beguent*, o a la primera i la segona persona del plural del present d'indicatiu, *beguem*, *begueu*). Sigui com sigui, però, l'organització de la velarització sempre segueix una cadena implicativa, gràcies a la qual es poden predir les formes velaritzades només coneixent una forma bàsica (en aquest cas, la primera persona del singular del present d'indicatiu). Per al català nord-occidental, ho ha estudiat Querol (2011).

del present d'indicatiu (totes les formes que rebien un segment vocàlic, passaven a rebre el mateix: *cant[e]s*, *cant[e]*, *cant[e]n*).

En altres ocasions, però, els principis poden entrar en conflicte. Aquesta situació, anomenada *conflicte de naturalitat*, es produeix quan un canvi analògic millora un aspecte del paradigma, però n'empitjora un altre. És el que es va esdevenir en català nord-occidental quan les formes de primera persona del singular del present d'indicatiu dels verbs de la primera conjugació van adoptar la desinència *-e* (CANTO > *cant* → *cant[e]*), per la morfologització i generalització de la vocal de suport que apareixia, per raons fonètiques, en verbs amb l'arrel acabada en una seqüència transgressora de l'escala de sonicitat, com *jo sembr[e]*. Aquest canvi tenia avantatges evidents, atès que desfeia la desigualtat sil·làbica en el paradigma de present d'indicatiu, superava la situació de contraiconicitat provocada pel fet que la primera persona –més marcada– tingués menys cos fonètic que la tercera –menys marcada– i evitava la coexistència de formes de primera persona sense vocal (*cant*) i amb vocal (*sembre*).

A tots aquests avantatges, però, s'hi contraposava un inconvenient: la inserció d'una [e] a la primera persona del singular feia que aquesta coincidís formalment amb la tercera (*jo cant[e]*, *ell cant[e]*) i generava, doncs, una opacitat, un cas de sincretisme de persona, justament en el temps menys marcat –i, per tant, més reaci a acceptar-lo–, el present d'indicatiu, i en un dialecte que té el rebuig del sincretisme com una norma de rang molt elevat. Aquest conflicte de naturalitat va acabar resolent-se a través d'un nou canvi que evitava l'opacitat sense perdre els avantatges de la transformació anterior. Ens referim al pas de *jo cant[e]* a *jo cant[o]*, novament per la morfologització i l'expansió d'una vocal, aquesta de timbre [o], que s'havia generat per motivacions fonètiques: la propagació de la velaritat cap a la síl·laba posttònica final en verbs amb la vocal tònica velar, com *compr[e]* > *compr[o]*.

L'observació de les situacions de conflicte de naturalitat en diferents llengües han permès concloure que no tots els principis d'optimització tenen la mateixa importància, sinó que se'n pot establir una jerarquia que assenyala quin principi predomina, o sol predominar, en cas d'entrar en contradicció amb un altre. Al capdamunt de la jerarquia hi ha els principis dependents del sistema, que s'imposen als principis independents o universals. I dins dels principis dependents, el que té el rang més elevat és el principi de congruència del sistema. Així doncs, enfront de qualsevol conflicte de naturalitat provocat per una situació de canvi, preval la tendència a preservar el respecte pels paràmetres morfològics de la llengua i a incrementar la uniformitat i la sistematicitat en l'organització dels paradigmes flexius.

4.2.2. El pas de l'al·lofonia a l'al·lomorfia en l'imperfet d'indicatiu i el condicional

Si ens remuntem als primers estadis de la llengua catalana, els paradigmes flexius d'imperfet d'indicatiu i de condicional són els que deriven de la simple aplicació de les lleis fonètiques regulars. A la taula 59 els representem segmentats morfològicament, segons la seqüència: *forma verbal personal simple = arrel + tema + temps + persona*.⁸⁹

imperfet d'indicatiu				condicional			
arrel	tema	temps	persona	arrel	tema	temps	persona
kan't	a	va		kant	a	'ria	
kan't	a	ve	s	kant	a	'rie	s
kan't	a	va		kant	a	'ria	
kan't	a	ve	m	kant	a	'rie	m
kan't	a	ve	w	kant	a	'rie	w
kan't	a	ve	n	kant	a	'rie	n

Taula 59. Paradigmes inicials d'imperfet d'indicatiu i de condicional presentats com una successió de segments morfològics expressats fonèticament.

La segmentació morfològica de les formes flexives d'imperfet d'indicatiu i de condicional fa evident que les marques temporals corresponents a aquests dos temps verbals tenien dues realitzacions fonètiques: [va] i [ve], en el primer cas, i ['ria] i ['rie], en l'altre. La distribució d'ambdues realitzacions era, en tots dos paradigmes, estrictament complementària. Així, [va] i ['ria] ocorrien en síl·laba lliure, mentre que [ve] i ['rie] ho feien en síl·laba travada, com s'esdevé encara avui en diversos parlars occidentals, especialment valencians. Com que l'aparició d'una realització fonètica o de l'altra depenia directament del context fonètic, [va] i [ve] es podien considerar al·lòfons d'una forma fonològica /va/, de la mateixa manera que ['ria] i ['rie] ho eren de /'ria/. Els segments /va/ i /'ria/ es realitzaven efectivament com a [va] i ['ria] en absència d'una regla que els transformés, és a dir, en posició final lliure, i es realitzaven com a [ve] i ['rie] quan la presència d'una coda sil·làbica activava la llei de tancament de /a/ en [e].

Tanmateix, aquest estat de coses va patir una transformació en una part del territori. Ja en alguns dels primers textos del català occidental naixent es documenten formes de tercera persona del singular amb *e* final: *proclame* (1036-1079), *ere* (1080-1095), *clamarie* (s. XII), *segesqe* 'seguesca' (1204), *sie* (1242). Resulta especialment útil el buidatge del text més llarg que ens ha pervingut d'aquesta època, les *Homilies d'Organyà* (1204), en què es fa evident que el primer temps

⁸⁹ En català, les categories gramaticals de temps, mode i aspecte, d'una banda, i de persona i nombre, de l'altra, s'expressen fusionades. Tanmateix, per economia denominativa, se sol parlar simplement de *marques de temps* (= temps, mode i aspecte) i de *marques de persona* (= persona i nombre).

verbal en què proliferen les variants de tercera persona del singular acabades en *e* és, justament, l'imperfet d'indicatiu: 62% de casos, enfront de percentatges entre el 10% i el 14% en la resta de temps (Massanell 2016). Possiblement aquesta és la primera mostra històrica del rebuig del català nord-occidental al sincretisme de persona, que el va portar a substituir les formes de tercera persona del singular acabades en *-a*, coincidents amb les de primera persona del singular, per d'altres d'acabades en [e], que evitaven l'opacitat: CANTABA(M) > *cantava*, però CANTABA(T) > *cantava* → *cantav[e]*. Més endavant la transformació es va expandir a la resta de temps que contenien formes de tercera persona del singular amb la terminació derivada de -AT (*CANTAR-ÍAT > *cantaria* → *cantari[e]*, CANTA(T) > *canta* → *cant[e]*, BATTAT > *bata* → *bat[e]*).

El canvi que acabem de descriure en les terminacions nord-occidentals de tercera persona del singular procedents de la desinència llatina -AT té uns efectes molt rellevants en els paradigmes verbals nord-occidentals. El que fins llavors només eren al·lòfons d'un morf, és a dir, pronúncies d'un mateix segment morfològic distribuïdes complementàriament en funció del context fonètic, van passar a ser al·lomorfs, és a dir, segments de valor gramatical equivalent que alternen en el paradigma del temps verbal en funció de contextos gramaticals, concretament en funció de la persona. Així, l'imperfet d'indicatiu, en les varietats afectades pel canvi, va passar a tenir un al·lomorf minoritari, /va/, per a la primera persona del singular (*cantava*), i un al·lomorf majoritari, /ve/, per a la resta (*cantaves*, *cantav[e]*, *cantàvem*, *cantàveu*, *cantaven*), i paral·lelament el condicional va passar a tenir /'ria/ com a al·lomorf minoritari, a la primera persona del singular (*cantaria*), i /rie/ com a al·lomorf majoritari, a la resta (*cantaries*, *cantari[e]*, *cantariem*, *cantarieu*, *cantarien*).

Òbviament, el fet que fos la tercera persona del singular la que adoptés l'al·lomorf majoritari no és casual, sinó que s'explica pel seu caràcter no marcat: l'altra persona gramatical en conflicte, la primera del singular, era més marcada i, per tant, el sincretisme es va resoldre reservant-li l'al·lomorf menys freqüent. A més, el canvi establia una relació de màxima iconicitat entre les terminacions de tercera persona del singular, ara acabades en [e], i les de tercera persona del plural, acabades en [en], atès que les formes plurals passaven a formar-se afegint la marca personal /n/ a les formes singulars.

A la taula 60 representem el canvi en el cas de l'imperfet d'indicatiu i els guanys que suposa. La transformació i els guanys per al condicional són paral·lels en tot.⁹⁰

⁹⁰ Indiquem la consonant /v/ en els al·lomorfs d'imperfet d'indicatiu perquè adoptem una perspectiva diacrònica i interdialectal. Des d'una visió sincrònica i intradialectal, no hi hauria raons per a suposar que la consonant fonològica és diferent de /b/.

situació anterior		situació posterior		guanys
1 morf		2 al·lomorfs		
/va/		/va/	/ve/	
2 al·lòfons		↓	↓	
[va]	[ve]	[va]	[ve]	
síl·laba lliure	síl·laba travada	1a sg	la resta	
<i>cantava</i>	<i>cantaves</i>	<i>cantava</i>	<i>cantaves</i>	(1) sense sincretisme: 3a sg ≠ 1a sg
<i>cantava</i>	<i>cantàvem</i>		<i>cantav[e]</i>	
	<i>cantàveu</i>		<i>cantàvem</i>	
	<i>cantàveu</i>		<i>cantàveu</i>	(2) màxima iconicitat: 3a pl = 3a sg + n
	<i>cantaven</i>		<i>cantaven</i>	

Taula 60. Síntesi dels canvis que va suposar la modificació de la terminació de tercera persona del singular en l'imperfet d'indicatiu. El cas del condicional és paral·lel en tot.

Aquest canvi que va afectar les marques temporals /va/ i /'ria/, i que va dur a la reinterpretació al·lomòrfica dels al·lòfons [va], [ve] i ['ria], ['rie], generats per la llei de tancament de A en síl·laba final travada llatina o romànica, és el que obre el camí al sorgiment posterior de formes del tipus *cantàvam*, *cantàvau* i *cantaríam*, *cantaríau*. Un cop la pronúncia de la vocal àtona de les terminacions d'imperfet d'indicatiu i de condicional ha quedat lliure dels vincles que la lligaven a la naturalesa oberta o travada de la síl·laba final, res no impedeix que els al·lomorfs /va/, /ve/ i /'ria/, /'rie/ assoleixin noves distribucions determinades morfològicament, és a dir, en funció de la persona verbal.

4.2.3. L'organització implicativa de l'al·lomorfa: el patró del futur

El sorgiment de terceres persones del singular acabades en [e] generava un conflicte de naturalitat, atès que, tot i que evitava el sincretisme de persona, també provocava un increment de l'al·lomorfa, el qual va en contra del principi d'uniformitat. El canvi, però, va tirar endavant, perquè entre els paràmetres morfològics del català nord-occidental el rebuig del sincretisme de persona té un rang molt elevat,⁹¹ mentre que el sistema admet sense gaire dificultats un cert grau d'al·lomorfa en les marques temporals. Ho fa evident, des dels orígens de la llengua, el futur, que formalment prové de la gramaticalització d'una perífrasi deòntica integrada per l'infinitiu del verb principal i el present d'indicatiu d'HABEO emprat com a auxiliar, tal com mostra la taula 61.

⁹¹ Només cal comparar la major part de varietats nord-occidentals actuals, que eviten el sincretisme en tots els temps (*jo canto*, *ell cante*; *jo cantaré*, *ell cantarà*; *jo cantava*, *ell cantave*; *jo cantaria*, *ell cantarie*; *que jo canta*, *que ell canto*; *que jo cantessa*, *que ell cantés*), amb el català central, el balear i el valencià, en els quals el sincretisme de persona afecta l'imperfet d'indicatiu (*cantava*), el condicional (*cantaria*), el present de subjuntiu (*canti* o bé *cante*) i l'imperfet de subjuntiu (*cantés* o bé *cantara*).

futur (resultat fonètic inicial)				al·lomorfs		
				(1)	(2)	(3)
CANTÁRE HÁBEO	>	*CANTAR-ÁIO	>	kanta're		/rɛ/
CANTÁRE HÁBES	>	*CANTAR-ÁS	>	kanta'ras	/ra/	
CANTÁRE HÁBET	>	*CANTAR-ÁT	>	kanta'ra	/ra/	
CANTÁRE HABĒMUS	>	*CANTAR-ÉMUS	>	kanta'rem		/re/
CANTÁRE HABĒTIS	>	*CANTAR-ÉTIS	>	kanta'rew		/re/
CANTÁRE HÁBENT	>	*CANTAR-ÁNT	>	kanta'ran	/ra/	

Taula 61. Al·lomorfa en el paradigma inicial del futur en català.

En català preliterari, en el paradigma de futur alternaven tres al·lomorfs de temps: (1) /ra/, a la segona persona del singular i a la tercera del singular i del plural, amb *a* mantinguda de l'ètim llatí; (2) /re/, a la primera i la segona persona del plural, amb *e* tancada, resultat de E llarga llatina, i (3) /rɛ/, a la primera persona del singular, amb *e* oberta procedent de A llatina per inflexió de iod ([aj] > [ɛ]).

En català central, el futur encara presenta aquests tres al·lomorfs, tot i que l'evolució entre els segles XIII i XIV de les vocals mitjanes palatals en català oriental en va capgirar la distribució (Fabra, 1906). Primer, la *e* tancada va esdevenir una vocal neutra (Ē, Ī, OE > [e] > [ə]), mantinguda avui en parlars balears. Després la *e* oberta va tancar-se en [e] (Ĕ, AE, [aj] > [ɛ] > [e]), excepte en cinc contextos afavoridors de l'obertura (quan la vocal anava seguida de -L, -RR-, -N'R-, -R + consonant no labial, o [w] procedent de -D-, -C^ei, -T[j]-). Finalment, el pas de la vocal neutra a *e* oberta va deixar el paradigma de futur amb l'al·lomorfe /rɛ/ a la primera i la segona persona del plural i amb l'al·lomorfe /re/ a la primera del singular ([kəntə're], [kəntə'ras], [kəntə'ra], [kəntə'rem], [kəntə'rew], [kəntə'ran]).

En català occidental, en canvi, es va produir una confluència vocàlica entre la *e* tancada (< Ē, Ī, OE) i la *e* oberta (< Ĕ, AE, [aj]), que es va resoldre majoritàriament en [e], excepte en els cinc contextos afavoridors de l'obertura esmentats adés. Això deixava el futur occidental amb només dos al·lomorfs: (1) /ra/, que continuava ocorrent a la segona persona del singular i a la tercera del singular i del plural, i (2) /re/, ara compartit per la primera persona del singular i per la primera i la segona persona del plural ([kanta're], [kanta'ras], [kanta'ra], [kanta'rem], [kanta'rew], [kanta'ran]).

Aquest canvi vocàlic antic en el català occidental suposava un guany en termes morfològics, atès que disminuïa l'al·lomorfa sense modificar dos paràmetres fonamentals: d'una banda, la primera persona del singular continuava sent diferent de la tercera (*cantaré, cantarà*) i, de l'altra, la tercera persona del plural continuava obtenint-se afegint *-n* a la tercera del singular (*cantarà, cantaran*). Alhora, el canvi comportava un altre avantatge: la primera persona del plural passava a obtenir-se afegint *-m* a la primera del singular

(*cantar[e]*, *cantar[e]m*), de manera que també s'assolia una situació de màxima iconicitat entre aquestes dues persones.⁹²

A més, la unió entre les característiques morfològiques mantingudes i les adquirides amb el canvi establia un patró flexiu que tenia tots els elements per a resultar estable, atès que organitzava l'al·lomorfia de manera implicativa a partir de dues formes bàsiques: les dues que no tenien marca personal explícita. Així, la tercera persona del singular, *cantarà*, indicava l'al·lomorf de la segona persona del singular i de la tercera del plural (*cantaràs*, *cantaran*), mentre que la primera persona del singular, *cantaré*, informava de l'al·lomorf de la primera i de la segona persona del plural (*cantarem*, *cantareu*). A la taula 62 representem el patró morfològic del futur en català occidental.⁹³

	←	al·lomorfs	→	
		/ˈra/ /ˈre/		
		formes bàsiques		
implicatura		3a sg 1a sg		implicatura
3a sg → 2a sg, 3a pl		<i>cantarà</i> <i>cantaré</i>		1a sg → 1a pl, 2a pl
<i>cantaràs</i> , <i>cantaran</i>				<i>cantarem</i> , <i>cantareu</i>
		sense sincretisme		
iconicitat màxima		3a sg ≠ 1a sg		iconicitat màxima
3a pl = 3a sg + n				1a pl = 1a sg + m

Taula 62. Patró morfològic del paradigma de futur en català occidental.

⁹² En el parlar de la vila d'Arbeca (les Garrigues), la E llarga i la I breu llatines no presenten sempre el resultat de *e* tancada habitual en català occidental, sinó que han assolit la realització [ɛ], com en català central, en determinats mots i morfemes, de manera que al costat de *c[e]ba* (< CĒPA) i de *p[e]ra* (< PĪRA), amb *e* tancada, es diu *cad[ɛ]na* (< CATĒNA) i *fl[ɛ]* (< FĪDE), amb *e* oberta, que és també la vocal que ocorre en els diminutius amb el sufix procedent de -ĪTTU (*petitet* [piti'tɛt]) i en les terminacions tòniques que primera i segona persona del plural procedents de -ĒMUS, -ĒTIS, com *cant[ɛ]m*, *cant[ɛ]u*, i de -ĪMUS, -ĪTIS, com *bat[ɛ]m*, *bat[ɛ]u*. Doncs bé, significativament, el timbre obert de la vocal de les formes de futur *cantar[ɛ]m*, *cantar[ɛ]u* (< *CANTAR-ĒMUS, *CANTAR-ĒTIS) no provoca la transgressió de la norma segons la qual l'al·lomorf de la primera i la segona persona del plural ha de coincidir amb el de la primera del singular, atès que, en el parlar d'aquesta vila, la primera persona del singular (< *CANTAR-ĀIO) es pronuncia [kanta're], malgrat que el resultat habitual en arbequí del diftong [aj] sigui [e] (LACTE > LA[j]TE > ll[e]t). Per tant, l'oposició general que estableix el català occidental entre un al·lomorf /ˈra/ i un al·lomorf /ˈre/ és reproduïda en arbequí, amb el mateix patró, entre un al·lomorf /ˈra/ i un al·lomorf /ˈre/.

⁹³ Fem notar que el paral·lelisme entre les formes de singular i de plural de la primera persona (*cantaré*, *cantar[e]m*), d'una banda, i de la tercera (*cantarà*, *cantaran*), de l'altra, és un paràmetre rellevant d'aquest patró morfològic, mentre que no ho és en absolut el paral·lelisme entre la segona persona del singular i del plural, les quals reben al·lomorfs diferents (*cantaràs*, *cantareu*). Possiblement aquesta circumstància es deu al fet que la segona persona rep sempre marca personal explícita, tant en el singular (-s) com en el plural (-u), raó per la qual les formes de segona persona no poden aspirar a establir una relació d'iconicitat òptima entre el singular i el plural, del tipus "plural = singular + marca".

4.2.4. La congruència del sistema: el sorgiment de les variants àtones *-am*, *-au* de primera i segona persona del plural

El canvi en la terminació de tercera persona del singular de l'imperfet d'indicatiu i del condicional havia generat al·lomorfia en aquests dos temps (§4.2.2), però la distribució dels al·lomorfs hi seguia un patró diferent del que acabem de descriure per al futur (§4.2.3). El sorgiment de les formes del tipus *cantàvam*, *cantàvau* i *cantaríam*, *cantaríau* es pot explicar com un canvi que incrementa la congruència del sistema, ja que generalitza el patró de distribució d'al·lomorfs del futur als altres dos temps que havien passat a tenir al·lomorfia. Ho exemplifiquem a la taula 63 amb les formes del condicional. El cas de l'imperfet d'indicatiu és paral·lel en tot.

	←	al·lomorfs	→	
		/'rie/ /'ria/		
implicatura		formes bàsiques		implicatura
3a sg → 2a sg, 3a pl <i>cantaries, cantarien</i>		3a sg 1a sg <i>cantarie cantaria</i>		1a sg → 1a pl, 2a pl <i>cantaríam, cantaríau</i>
iconicitat màxima		sense sincretisme		iconicitat màxima
3a pl = 3a sg + n		3a sg ≠ 1a sg		1a pl = 1a sg + m

Taula 63. Trasllat del patró morfològic del futur al condicional a través de la creació de les formes *cantaríam* i *cantaríau* de primera i segona persona del plural. El cas de l'imperfet d'indicatiu és paral·lel en tot.

La congruència respecte d'aquest patró va afectar també l'imperfet de subjuntiu, que es va modificar igualment en dues fases: primer, evitant el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular i, després, expandint l'al·lomorf de la primera persona del singular a la primera i la segona del plural. El punt de partida, però, era diferent, atès que els segments que alternaven en la realització de la marca d'imperfet de subjuntiu eren [s], a la primera i la tercera persona del singular (*cantés*), i [se], a la resta (*cantesses*, *cantéssem*, *cantésseu*, *cantessen*). Aquesta alternança, a diferència de la que es produïa inicialment entre [va] i [ve], en l'imperfet d'indicatiu, i entre ['ria] i ['rie], en el condicional, no depenia de la llei de tancament en *e* de A posttònica en síl·laba final travada llatina o romànica, sinó que es vinculava amb els condicionants que havien afectat el procés d'apòcope de vocals finals diferents de A: habitualment, aquestes vocals havien caigut, però s'havien conservat les que eren necessàries per a la sil·labificació. Això havia provocat la pèrdua de la vocal de la terminació de l'imperfet de subjuntiu en les formes que prèviament havien perdut la marca de persona (*CANTASSE(M) > *cantàs*, *CANTASSE(T) > *cantàs*), al costat del manteniment de la vocal en les formes que mantenien també la marca de persona, atès que la [e] resultava necessària per a la sil·labificació (*CANTASSES > *cantasses*, *CANTÁSSEMUS > *cantàssem*, *CANTÁSSETIS > *cantàsseu*, *CANTASSENT > *cantassen*).

Malgrat els fets històrics, des d'una perspectiva sincrònica el paradigma resultant es podia interpretar que tenia un únic morf de temps, /s/, el qual apareixia seguit d'un suport vocàlic, [e], quan era necessari per a la sil·labificació de la consonant següent.⁹⁴ Aquesta interpretació, però, va deixar de ser possible en les varietats nord-occidentals que van evitar el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular afegint a aquella la vocal paragògica [a] (que és la vocal que apareixia en la resta de formes de primera persona del singular amb acabament àton, present d'indicatiu al marge: *jo cantava, jo cantaria, que jo canta*).⁹⁵ Aquesta vocal que evitava el sincretisme de persona feia entrar l'imperfet de subjuntiu en el grup de paradigmes verbals afectats per l'al·lomorfia, amb un patró que inicialment era com el de l'imperfet d'indicatiu i el del condicional: hi havia un al·lomorf per a la primera persona del singular, /sa/, i un altre, /s/, per a tota la resta, com mostra la taula 64 (hi consignem les formes amb la vocal temàtica ja mudada en *e*; vegeu la nota 22).

situació anterior	situació posterior	
1 morf	2 al·lomorfs	
/s/	/sa/	/s/
arreu	1a sg	la resta
<i>cantés</i> <i>cantess(e)s</i> <i>cantés</i> <i>cantéss(e)m</i> <i>cantéss(e)u</i> <i>cantess(e)n</i>	<i>cantessa</i>	<i>cantess(e)s</i> <i>cantés</i> <i>cantéss(e)m</i> <i>cantéss(e)u</i> <i>cantess(e)n</i>
		guany
		sense sincretisme: 3a sg ≠ 1a sg

Taula 64. Síntesi dels canvis que va suposar, en l'imperfet de subjuntiu, la modificació de la terminació de primera persona del singular per inserció d'una *-a* paragògica.

Un cop generada l'al·lomorfia en l'imperfet de subjuntiu, la congruència del sistema afavoria novament que els al·lomorfs es distribuïssin d'acord amb el patró que era propi del futur i que ja s'havia expandit a l'imperfet d'indicatiu i

⁹⁴ Aquesta és també l'explicació que es dona, des d'un punt de vista sincrònic, a les vocals de les terceres persones del plural del present d'indicatiu dels verbs de les conjugacions no primeres: *perd(e)n, sent(e)n*. En el cas dels incoatius, s'aplica tant a la tercera persona del plural com a la segona del singular: *serveix(e)s, serveix(e)n*.

⁹⁵ També en el present de subjuntiu la major part de varietats nord-occidentals havien generalitzat la [a] a les formes de primera persona del singular i la [e] a les de tercera, cosa que havia suposat dues menes de canvi. D'una banda, el que va afectar la tercera persona del singular dels verbs de les conjugacions no primeres (BATA(T) > *bata* → *bate*, enfront de BATA(M) > *bata*), que s'inseria en el procés de mutació de les terminacions de tercera persona del singular procedents de -AT. De l'altra, un canvi que va afectar la primera persona del singular dels verbs de la primera conjugació (CANTE(M) > *cant* → *cante* → *canta*, enfront de CANTE(T) > *cant* → *cante*), necessari per a culminar l'homogeneïtzació del present de subjuntiu de totes les classes verbals (*que jo canta, que jo bata; que ell cante, que ell bate*). Per a un estudi de les variants nord-occidentals de les terminacions de present de subjuntiu, vegeu Massanell i Palà (2018).

al condicional: això va motivar el sorgiment de les variants de primera i segona persona del plural *cantéssam* i *cantéssau*, amb l'al·lomorfe /sa/, com la primera persona del singular. Ho representem a la taula 65.

		al·lomorfs			
		/s/	/sa/		
		formes bàsiques			
		3a sg <i>cantés</i>	1a sg <i>cantessa</i>		
←				→	
implicatura				implicatura	
3a sg → 2a sg, 3a pl <i>cantess(e)s, cantess(e)n</i>				1a sg → 1a pl, 2a pl <i>cantéssam, cantéssau</i>	
iconicitat màxima		sense sincretisme		iconicitat màxima	
3a pl = 3a sg + n		3a sg ≠ 1a sg		1a pl = 1a sg + m	

Taula 65. Trasllat del patró morfològic del futur a l'imperfet de subjuntiu a través de la creació de les formes *cantéssam* i *cantéssau* de primera i segona persona del plural.

Arribats en aquest punt, el sistema verbal de les varietats nord-occidentals afectades, primer, per la mutació cap a *-e* de les terminacions de tercera persona del singular i, després, per la transformació cap a *-am, -au* de les terminacions àtones de primera i segona persona del plural, queda configurat tal com recull la taula 66. En l'apartat següent (§4.2.5), presentem de manera ordenada els cinc principals paràmetres morfològics en els quals reposa aquest sistema verbal.

oposició 1		oposició 2		oposició 3	
rizotònic	arizotònic	vocal tònica a	vocal tònica e	vocal àtona e	vocal àtona a
<i><u>canto</u></i> <i>cantes</i> <i><u>cante</u></i> <i>canten</i>	<i>cantem</i> <i>canteu</i>	<i>cantaràs</i> <i><u>cantarà</u></i> <i>cantaran</i>	<i><u>cantaré</u></i> <i>cantarem</i> <i>cantareu</i>	<i>cantaves</i> <i><u>cantave</u></i> <i>cantaven</i>	<i><u>cantava</u></i> <i>cantàvam</i> <i>cantàveu</i>
<i><u>canta</u></i> <i>cantos</i> <i><u>canto</u></i> <i>canton</i>	<i>cantem</i> <i>canteu</i>			<i>cantaries</i> <i><u>cantarie</u></i> <i>cantarien</i>	<i><u>cantaria</u></i> <i>cantaríam</i> <i>cantaríau</i>
<i>canta</i> <i><u>canti</u></i> <i>cantin</i>	<i>cantem</i> <i>canteu</i>			<i>cantess(e)s</i> <i><u>cantés</u></i> <i>cantess(e)n</i>	<i><u>cantessa</u></i> <i>cantéssam</i> <i>cantéssau</i>

Taula 66. Formes flexives de la zona central del nord-occidental, que mostren com s'hi apliquen estrictament cinc normes: (1) la primera i la tercera persona del singular no poden coincidir; (2) la primera i la segona persona del plural formen una subgrupació flexiva; (3) quan totes les persones d'un paradigma reben marca de temps, l'al·lomorfe de la primera i la segona persona del plural coincideix amb el de la primera del singular, mentre que el de la segona persona del singular i la tercera del plural coincideix amb el de la tercera del singular; (4) la tercera persona del plural es forma afegint la marca /n/ a la tercera persona del singular; (5) quan totes les persones d'un paradigma reben marca de temps, la primera persona del plural es forma afegint la marca /m/ a la primera persona del singular.

4.2.5. Principals paràmetres morfològics de les varietats de l'àrea central del català nord-occidental

A partir de tot el que hem exposat fins ara, podem deduir quins són els paràmetres morfològics que regeixen la flexió verbal de les varietats nord-occidentals en què s'han creat les formes de primera i segona persona del plural *cantàvam*, *cantàvau*, d'imperfet d'indicatiu, *cantàriam*, *cantàriau*, de condicional, i *cantéssam*, *cantéssau*, d'imperfet de subjuntiu, que hem trobat, amb l'articulació [ɛm], [ɛw], a les cinc comarques centrals del territori nord-occidental (la Noguera, el Segrià, el Pla d'Urgell, l'Urgell i les Garrigues) i amb l'articulació [am], [aw], a voltes tendent a [əm], [əw], a la Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) i Cervera (la Segarra).

El paràmetre que ressalta més clarament és que la primera i la tercera persona del singular no poden coincidir. Ho evidencien tots els temps verbals, a través de les oposicions que recollim a la taula 67.

paràmetre 1: 1a sg ≠ 3a sg		
tots els temps	1a persona del singular	3a persona del singular
present d'indicatiu	<i>canto</i>	<i>cante</i>
imperfet d'indicatiu	<i>cantava</i>	<i>cantave</i>
futur	<i>cantaré</i>	<i>cantarà</i>
condicional	<i>cantaria</i>	<i>cantarie</i>
present de subjuntiu	<i>canta</i>	<i>canto</i>
imperfet de subjuntiu	<i>cantessa</i>	<i>cantés</i>

Taula 67. Oposicions entre la primera i la tercera persona del singular en tots els temps verbals.

El segon paràmetre revela que la primera i la segona persona del plural formen una subagrupació flexiva, la qual mostra una unitat de comportament que s'oposa a la resta de formes que reben marca de persona. L'oposició es pot materialitzar de tres maneres diferents:

Oposició 1. En el present d'indicatiu i en el present de subjuntiu, l'oposició es basa en la ubicació de l'accent: mentre que la primera i la segona persona del plural reben l'accent a la desinència, sobre la vocal temàtica, la segona persona del singular i la tercera del plural són rizotòniques. En aquest cas, a més, l'oposició de la primera i la segona persona del plural no s'estableix només amb la resta de formes que reben marca de persona, sinó amb tota la resta de formes del paradigma (en el present d'indicatiu, per exemple, *cantem*, *canteu*, oposat a *cantes*, *canten*, però també a *canto*, *cante*). És una oposició compartida per tots els dialectes catalans.

Oposició 2. En el futur, en canvi, l'oposició se sustenta en el timbre de la vocal tònica de la desinència, que és [e] per a la primera i la segona persona del plural i [a] per a la segona del singular i la tercera del plural. En aquest temps verbal, els termes de l'oposició són compartits per tot el català occidental, però difereixen dels que són vigents en el català oriental.

Oposició 3. Finalment, en l'imperfet d'indicatiu, el condicional i l'imperfet de subjuntiu, l'oposició es realitza a través del timbre de la vocal àtona de la desinència, que és *a* per a la primera i la segona persona del plural (realitzada sovint com a [ɛ] o, menys freqüentment, com a [a] o, fins i tot, com a [ə]) i *e* per a la segona persona del singular i la tercera del plural. Aquesta oposició és la que caracteritza més particularment les varietats nord-occidentals d'una àmplia àrea central i septentrional del dialecte (en aquest darrer cas, amb la progressió posterior cap a [o] de la *a* de la primera i la segona persona del plural).

A la taula 68 mostrem aquest triple sistema d'oposicions que serveix per a individualitzar la primera i la segona persona del plural respecte de la resta de formes que reben marca de persona.

paràmetre 2: unitat de comportament de 1a pl i 2a pl enfront de 2a sg i 3a pl		
oposició 1	formes rizotòniques	formes arizotòniques
present d'indicatiu	<i>cantes, canten</i>	<i>cantem, canteu</i>
present de subjuntiu	<i>cantos, canton</i>	<i>cantem, canteu</i>
oposició 2	vocal tònica <i>a</i>	vocal tònica <i>e</i> ([e])
futur	<i>cantaràs, cantaran</i>	<i>cantarem, cantareu</i>
oposició 3	vocal àtona <i>e</i>	vocal àtona <i>a</i> ([ɛ], [a], [ə])
imperfet d'indicatiu	<i>cantaves, cantaven</i>	<i>cantàvam, cantàvau</i>
condicional	<i>cantaries, cantarien</i>	<i>cantàriam, cantàriau</i>
imperfet de subjuntiu	<i>cantesses, cantessen</i>	<i>cantéssam, cantéssau</i>

Taula 68. Comportament diferenciat de la primera i la segona persona del plural en els paradigmes de tots els temps verbals.

El tercer paràmetre indica que, quan totes les persones d'un paradigma reben marca de temps, l'al·lomorfi que ocorre a la primera persona del singular és el que es retroba a la primera i la segona persona del plural, mentre que l'al·lomorfi que apareix a la tercera persona del singular és el mateix que reben la segona persona del singular i la tercera del plural.⁹⁶ Aquest patró de distribució al·lomorfica és desconegut en català central i en balear, i en la resta del català occidental només es troba en el futur. En les varietats nord-occidentals que centren la nostra atenció, en canvi, és un patró que s'ha generalitzat, i des del futur s'ha propagat a l'imperfet d'indicatiu, al condicional i a l'imperfet de subjuntiu, tal com recollim a la taula 69.

⁹⁶ Ens referim, doncs, a al·lomorfi en què l'alternança es produeix efectivament entre segments amb contingut fonològic, per exemple entre /'re/ i /'ra/, en el cas del futur. No hi incloem alternances entre un segment amb contingut fonològic i un al·lomorfi buit o zero (Ø), com la que es pot interpretar que es produeix, per exemple, en el present de subjuntiu del català central: *canti, cantis, canti, cantin* rebrien la marca de present de subjuntiu /i/, mentre que *cantem, canteu* rebrien Ø.

paràmetre 3: al·lomorf 1a sg = al·lomorf 1a pl, 2a pl; al·lomorf 3a sg = al·lomorf 2a sg, 3a pl		
paradigmes amb al·lomorfia en la marca de temps (exclòs l'al·lomorf zero)	al·lomorf <i>a</i> forma bàsica: 1a sg implicatura: 1a pl, 2a pl	al·lomorf <i>b</i> forma bàsica: 3a sg implicatura: 2a sg, 3a pl
futur	<i>cantaré</i> → <i>cantar[e]m, cantar[e]u</i>	<i>cantarà</i> → <i>cantaràs, cantaran</i>
imperfet d'indicatiu	<i>cantava</i> → <i>cantàvam, cantàveu</i>	<i>cantave</i> → <i>cantaves, cantaven</i>
condicional	<i>cantaria</i> → <i>cantaríam, cantaríau</i>	<i>cantarie</i> → <i>cantaries, cantarien</i>
imperfet de subjuntiu	<i>cantessa</i> → <i>cantéssam, cantéssau</i>	<i>cantés</i> → <i>cantess(e)s, cantess(e)n</i>

Taula 69. Temps amb al·lomorfia en la marca temporal i organització implicativa dels al·lomorfes a partir de dues formes bàsiques (les que no reben marca de persona).

Un quart paràmetre revela que, per a tots els temps verbals, la tercera persona del plural es forma afegint la marca /n/ a la tercera persona del singular, cosa que implica que totes dues es troben en una situació de màxima iconicitat, atès que la forma marcada (la plural) es construeix afegint un afix a la no marcada (la singular). Semblantment, el cinquè paràmetre mostra que la situació de màxima iconicitat també es dona entre la primera persona del singular i la primera del plural en els paradigmes en què totes les persones reben marca de temps, atès que la primera persona del plural (nombre marcat) es forma afegint /m/ a la primera persona del singular (nombre no marcat). Ho recollim a la taula 70, en el cas de la tercera persona, i a la taula 71, en el cas de la primera. Notem com, per a la primera persona, hem hagut d'excloure de la taula els temps de present, atès que la primera i la segona persona del plural no reben marca temporal explícita.

paràmetre 4: 3a pl = 3a sg + <i>n</i>		
tots els temps	3a persona del singular	3a persona del plural
present d'indicatiu	<i>cante</i>	<i>canten</i>
imperfet d'indicatiu	<i>cantave</i>	<i>cantaven</i>
futur	<i>cantarà</i>	<i>cantaran</i>
condicional	<i>cantarie</i>	<i>cantarien</i>
present de subjuntiu	<i>canto</i>	<i>canton</i>
imperfet de subjuntiu	<i>cantés</i>	<i>cantess(e)n</i>

Taula 70. Situació de màxima iconicitat entre la tercera persona del singular i la tercera persona del plural, que es forma, per a tots els temps, afegint la marca *-n* a aquella.

paràmetre 5: 1a pl = 1a sg + <i>m</i>		
paradigmes en què totes les persones reben marca de temps	1a persona del singular	1a persona del plural
imperfet d'indicatiu	<i>cantava</i>	<i>cantàvam</i>
futur	<i>cantaré</i>	<i>cantar[e]m</i>
condicional	<i>cantaria</i>	<i>cantaríam</i>
imperfet de subjuntiu	<i>cantessa</i>	<i>cantéssam</i>

Taula 71. Situació de màxima iconicitat entre la primera persona del singular i la primera persona del plural, que es forma afegint la marca *-m* a aquella en els paradigmes en què totes les persones reben marca de temps.

5. CONCLUSIONS

En el present estudi sobre les terminacions àtones de primera i segona persona del plural en català, que hem abordat des d'una perspectiva diacrònica i dialectal, s'ha fet evident, una vegada més, que l'evolució de les formes lingüístiques integrades en sistemes flexius complexos sovint no es pot explicar exclusivament per l'aplicació de lleis fonètiques, sinó que hi intervenen mecanismes d'optimització dels paradigmes, regits, segons el marc teòric de la morfologia natural, per principis cognitius que han rebut la denominació de *principis de naturalitat morfològica*. Aquests principis poden ser independents dels sistemes lingüístics concrets, com el *principi de transparència*, el d'*uniformitat* i el d'*iconicitat construccional*, o bé poden ser dependents de les propietats gramaticals i formals característiques de cada sistema lingüístic, com el *principi de congruència del sistema* i el *principi d'estabilitat de les classes flexives*.

Els principis dependents, que són els que tenen més incidència en els canvis, atès que són els que predominen si s'estableix un conflicte de naturalitat, actuen d'acord amb els paràmetres morfològics del sistema lingüístic, i és important de subratllar que aquests paràmetres no varien només d'una llengua a una altra, sinó que poden diferir en alguna mesura entre varietats dialectals d'una mateixa llengua. Aquestes divergències són les que expliquen les transformacions que s'han produït en les marques flexives d'una extensa àrea del català nord-occidental, les quals han conduït a l'estabilització en aquest territori d'un sistema flexiu amb un alt grau de regularitat i d'uniformitat, és a dir, altament congruent, d'acord amb unes normes que no sempre són compartides per la resta de parlars catalans.

Els canvis a què ens referim són dos i estan encadenats. El primer va consistir en la transformació d'una situació d'al·lofonia, que havia estat provocada per les lleis d'evolució fonètica, en una situació d'al·lomorfia, la qual permetia optimitzar diversos paradigmes del sistema, atès que evitava el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular, cosa que suposava un guany en transparència. Així, agafant com a mostra l'imperfet d'indicatiu, les marques temporals [va] i [ve], que com a al·lòfons que eren tenien una distribució complementària ([va] en síl·laba oberta, [ve] en síl·laba travada), van esdevenir els al·lomorfs /va/ i /ve/ quan aquest darrer segment va desplaçar el primer en les formes de tercera persona del singular (*jo cantava, ell cantava* → *jo cantava, ell cantave*) i la distribució, doncs, va passar a dependre del context gramatical i no del context fonètic. La resta de varietats dialectals catalanes rebutgen el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular en el present d'indicatiu, no marcat ni temporalment, ni modalment, ni

aspectualment, però el toleren en la resta de paradigmes.⁹⁷ Les varietats nord-occidentals afectades, en canvi, han generalitzat el rebuig a aquest tipus de sincretisme a tots els temps verbals i l'han convertit en una norma de rang molt elevat dins dels paràmetres morfològics del sistema.

El segon canvi, cronològicament més tardà i geogràficament més restringit, va treure profit de la situació d'al·lomorfa creada per la transformació anterior i va redistribuir els al·lomorfs a l'interior dels paradigmes buscant un nou avantatge morfològic: la individuació de les formes de primera i segona persona del plural dins dels paradigmes de tots els temps verbals, per a incrementar-ne la regularitat, la qual cosa representava un guany en congruència, especialment perquè es feia expandint un patró de distribució de l'al·lomorfa que ja existia en el paradigma de futur occidental. Continuant amb l'exemple de l'imperfet d'indicatiu, l'al·lomorf /va/ va substituir /ve/ a la primera i la segona persona del plural (*cantava, cantaves, cantave, cantàvem, cantàveu, cantaven* → *cantava, cantaves, cantave, cantàvam, cantàvau, cantaven*). En la resta de varietats dialectals catalanes, la primera i la segona persona del plural mostren un comportament flexiu compartit per ambdues i diferenciat de les altres només quan són oxítones. Les varietats nord-occidentals afectades, per contra, han generalitzat a tots els temps verbals el comportament distint de la primera i la segona persona del plural respecte de la segona del singular i la tercera del plural, i l'han convertit també en una norma de rang molt elevat dins dels paràmetres morfològics del sistema.

Que les dues normes a què ens acabem de referir tenen una jerarquia molt alta en les varietats nord-occidentals implicades es posa de manifest també en els processos de canvi que viu actualment aquest dialecte en una part important del seu territori, com a conseqüència de la pressió que hi exerceixen els paradigmes flexius compartits pel català central i per l'estàndard difós. Prenguem com a mostra l'imperfet de subjuntiu, que en moltes varietats nord-occidentals va mimetitzar les alternances vocàliques de l'imperfet d'indicatiu i del condicional (*cantessa, cantesses, cantés, cantéssam, cantéssau, cantessen*), i que ara rep la pressió exercida pel paradigma que té la *i* com a vocal característica del mode subjuntiu. Aquest model, àmpliament difós al Principat pels mitjans de comunicació de massa i pel sistema educatiu, va originar-se en català central d'acord amb els paràmetres morfològics d'aquest dialecte i, en conseqüència, ni

⁹⁷ En balear i alguerès, el sincretisme s'evita només a la primera conjugació, la més freqüent i productiva, a través de la situació contraicònica de no inserir marca a la primera persona del singular i, en canvi, inserir-ne a la tercera (*jo cant, ell canta*). En canvi, no hi ha distinció en les altres conjugacions, en què ni la primera ni la tercera persona del singular no reben marca (*jo perd, ell perd; jo sent, ell sent*). Remarquem la diferència respecte del valencià, que en aquest darrer cas ha trencat el sincretisme a través de la velarització de la forma més marcada (*jo perc, ell perd; jo senc, ell sent*). Vegeu Pérez-Saldanya (1998: 127-146) per a una presentació, des del marc teòric de la morfologia natural, de la diversitat desinencial de la primera persona del present d'indicatiu en el conjunt de varietats dialectals catalanes.

s'hi evita el sincretisme entre la primera i la tercera persona del singular, ni s'hi tracten separadament la primera i la segona persona del plural respecte de les altres formes que reben marca de persona (*cantés, cantessis, cantés, cantéssim, cantéssiu, cantessin*). El fet que un nombre significatiu d'informants reaccioni a la incursió d'aquest model forà a través de la creació de paradigmes mixtos, no sincrètics i amb unitat de comportament de la primera i la segona persona del plural (*cantessa, cantessis, cantés, cantéssam, cantéssau, cantessin*), trasllueix un esforç per no transgredir les normes fonamentals del sistema flexiu propi, encara que s'hi incorporin segments morfològics manllevats i, a més, evidencia l'estabilitat que han assolit les formes verbals que s'hi mantenen.

I és que, malgrat totes les pressions –el model de la llengua escrita, el veïnatge amb un dialecte més prestigiós, la difusió d'un estàndard en modalitat central–, els paradigmes nord-occidentals mostren una estabilitat considerable. No és sorprenent si tenim en compte que les dues transformacions successives que hem analitzat van generar un sistema altament regular, organitzat implicativament (si totes les persones d'un paradigma reben marca de temps, l'al·lomorfe de la primera del singular és el que ocorre a la primera i la segona del plural, mentre que l'al·lomorfe de la tercera del singular és el que reapareix a la segona del singular i a la tercera del plural) i amb una relació de màxima iconicitat entre el singular i el plural de la tercera persona (el plural es forma afegint /n/ al singular) i també entre el singular i el plural de la primera (si totes les persones d'un paradigma reben marca de temps, el plural es forma afegint /m/ al singular).

Així doncs, pronúncies com [kan'taβam] o [kanta'riɛw], pròpies de parlars nord-occidentals, lluny de ser meres realitzacions fonètiques de les formes verbals *cantàvem* i *cantaríeu*, són autèntiques variants morfològiques, la creació de les quals respon als paràmetres fonamentals que regeixen els sistemes flexius en una àmplia zona del català nord-occidental, els quals o bé no són compartits per la resta de varietats catalanes o bé no hi tenen el mateix rang.

BIBLIOGRAFIA

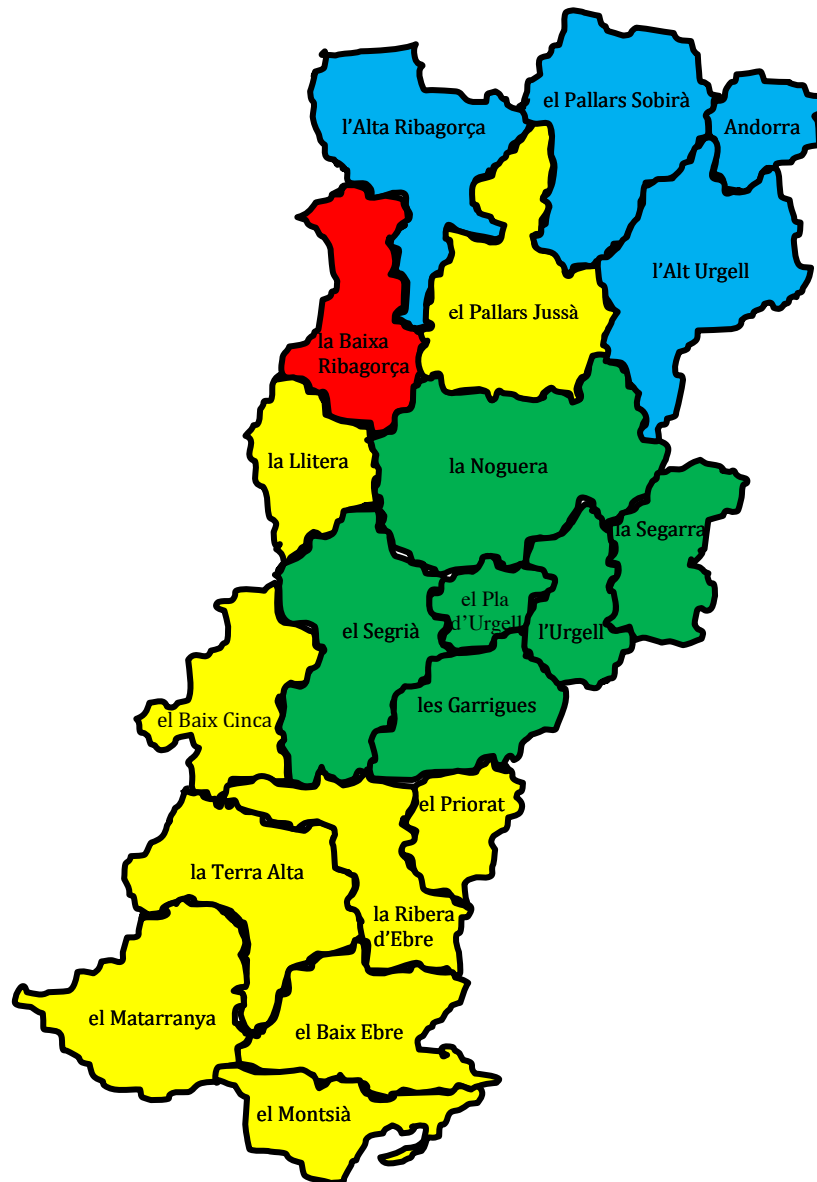
- ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA (2016), *Diccionari normatiu valencià*, 2 volums, València, Generalitat Valenciana. [= DNV]. Versió electrònica accessible a: <http://www.avl.gva.es/lexicval/>
- ALCOVER, A. M. i MOLL, F. de B. (1993 [1930-1962]), *Diccionari català-valencià-balear*, Palma, Moll. [= DCVB]
- BADIA I MARGARIT, A. M. (1994 [1951]), *Gramàtica històrica catalana*, València, Tres i Quatre.
- BARAUT, C. (1984-1985), "La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 7, 515-529.
- BATLLE, M., MARTÍ I CASTELL, J., MORAN, J. i RABELLA, J. A. (2016), *Gramàtica històrica de la llengua catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- BENET I CLARÀ, A. (1983), "L'acta de consagració de l'església de la Seu d'Urgell. Un document fals", *Quaderns d'Estudis Medievals*, any 4, vol. 2, núm. 13, 137-142.
- CICA = Torruella, J.
- COLOMINA, J. (1995), "A propòsit d'una llei fonètica catalana poc observada", *Estudis de llengua i literatura catalanes*, xxx, *Miscel·lània Germà Colón*, 3, 255-286.
- COROMINES, J. (1976), *Entre dos llenguatges*, vol. 2, Barcelona, Curial.
- CREUS, I. (2002), "La morfologia verbal nord-occidental: dades per al tractament cronolèctic de l'imperfet d'indicatiu", *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XLV, *Miscel·lània Joan Veny*, 1, 33-66.
- DRESSLER, W. U., MAYERTHALER, W., et al. (ed.) (1987), *Leitmotifs in Natural Morphology*, Amsterdam, Filadèlfia, John Benjamins.
- DUARTE, C. i ALSINA, À. (1984), *Gramàtica històrica del català*, vol. 1, Barcelona, Curial.
- FABRA, P. (1906), "Les e toniques du catalan", *Revue Hispanique*, tome 15, numéros 47 et 48, 9-23.
- FABRA, P. (1933 [1918]), *Gramàtica catalana*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FOUCHÉ, P. (1980 [1924]), *Phonétique historique du roussillonnais*, Genève, Slatkine.
- GASCÓN, C. i VERGÉS, O. (2017), "L'acta de consagració de la catedral de l'Urgell. Un fals del temps del bisbe Ermengol redactat entre 1016 i 1024", *Afers: fulls de recerca i pensament*, vol. 32, núm. 86, 191-220.
- GULSOY, J. (1993 [1976]), "El desenvolupament de les formes del subjuntiu present en català", a *Estudis de gramàtica històrica*, València i Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 377-419.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2007), *Diccionari de la llengua catalana*, 2a ed., Barcelona, Edicions 62 i Enciclopèdia Catalana. [= DIEC]. Versió electrònica accessible a: <http://dlc.iec.cat/>
- JIMÉNEZ, J. i LLORET, M. R. (2011), "Hòmens, homes i conflictes de naturalitat", *Estudis de llengua i literatura catalanes*, LXII, *Miscel·lània Albert Hauf*, 1, 217-245.
- LLORET, M. R. i JIMÉNEZ, J. (2008), "Marcatge posicional i prominència en el vocalisme àton", *Caplletra*, 45, 55-91.
- MARQUÈS, B. (2017), "Notes i remarques sobre l'acta de consagració de la catedral d'Urgell". Disponible a: <http://www.bisbaturgell.org/index.php/ca/mitjans-de-comunicacio/noticies/2017/9385-article-de-mn-benigne-marques-sobre-l-acta-de-consagracio-de-la-catedral-d-urgell>. [3 de novembre de 2017].
- MARTÍ I CASTELL, J. (1990), *Gramàtica històrica. Problemes i mètodes*, València: Universitat de València.
- MASSANELL I MESSALLES, M. (2012), "Feva temps que no diva tants verbs!" *Manteniment i transformació de paradigmes verbals en el català nord-occidental del tombant de segle*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MASSANELL I MESSALLES, M. (2016), "Sincretisme i canvi morfològic: evolució de la terminació verbal en -AT en català", *Caplletra*, 61, 165-209.
- MASSANELL I MESSALLES, M. i PALÀ, G. (2018), "Que ho faça jo?! Que ho faci ell! Evolució del present de subjuntiu en el nord-occidental actual", *Zeitschrift für Katalanistik*, 31, 203-246.
- MOLL, F. de B. (1991 [1952]), *Gramàtica històrica catalana*, València, Universitat de València.

- PÉREZ SALDANYA, M. (1998), *Del llatí al català. Morfosintaxi verbal històrica*, València, Universitat de València.
- PUJOL, P. (1917), "L'acta de consagració i dotació de la catedral d'Urgell de l'any 819 o 839", *Estudis Romànics*, II, 104-108.
- QUEROL, L. (2011), *La morfologia verbal del català nord-occidental. Descripció i anàlisi dels segments velar i palatal*, Lleida, Pagès.
- QUINTANA, A. (1987), "Els parlars del Baix Matarranya", *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XIV, *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 6, 155-187.
- RASICO, Ph. (1982), *Estudis sobre la fonologia del català preliterari*, Barcelona, Curial, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- RASICO, Ph. (1993), *Estudis i documents de lingüística històrica catalana*, Barcelona, Curial.
- RECASENS, D. (2017), *Fonètica històrica del català*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- SÁNCHEZ MIRET, F. (1999), "El plural del tipo "mà-mans" en catalán: cambio de clase y naturalidad en morfología", a *Lingüística para el siglo XXI*, II, Fernández González, J., et al. (ed.), Salamanca, Universidad de Salamanca, 1455-1464.
- SARAGOSSÀ, A. (2012), "La coherència estructural de *germans* i de *hòmens*", *Estudis de llengua i literatura catalanes*, LXV, *Miscel·lània Albert Hauf*, 4, 247-270.
- SEGURA-LLOPES, C. (2015), "L'evolució de la forma verbal *cantara* en català: un estudi de corpus", *Mirabilia, Med/Trans*, 1 (2015/1). Accessible a: <<https://www.revistamirabilia.com/sites/default/files/medtrans/pdfs/01-01.pdf>>.
- SISTAC, R. (1998), "L'impacte de la normalització lingüística sobre la variació. Un cas concret: el català nord-occidental" a *El contacte i la variació lingüístics: Descripció i metodologia*, Boix, E., Alturo, N., Lloret, M. R., Lorente, M. i Payrató, L. (ed.), Barcelona, Universitat de Barcelona, 161-178.
- TORRUELLA, J. (2009a), "Bases científicas en la investigación a partir de corpus: el caso del *Corpus Informatitzat del Català Antic*", a *Diacronía de las lenguas iberorománicas: nuevas aportaciones desde la lingüística de corpus*, Enrique-Arias, A. (ed.), Madrid - Frankfurt, Iberoamericana - Vervuert, 95-115.
- TORRUELLA, J. (2009b), "Los ejes principales en el diseño de un corpus diacrónico: el caso del CICA", a *A Survey on Corpus-based Research / Panorama de investigaciones basadas en corpus*, Cantos Gómez, P. i Sánchez Pérez, A. (ed.), Asociación Española de Lingüística de Corpus, <www.um.es/lacell/aelinco/contenido/pdf/2.pdf>.
- TORRUELLA, J. (2016), "Del Corpus (CICA) a la Gramàtica (GCA)", a *Lingüística històrica e edició de textos galegos medievals*, Mariño Paz, R. i Varela Barreiro, X. (ed.), Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela, 65-91.
- TORRUELLA, J., PÉREZ SALDANYA, M. i MARTINES, J. (dir.), *Corpus Informatitzat del Català Antic*, en línia: <www.cica.cat>. [= CICA]
- VÄÄNÄNEN, V. (2003 [1967]), *Introducción al latín vulgar*, Madrid, Gredos.
- VENY, J. (1998 [1978]), *Els parlars catalans. Síntesi de dialectologia*, Palma, Moll.
- VENY, J. (2007), *Petit Atlas Lingüístic del Domini Català*, vol. 1, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [= PALDC]
- VENY, J. i PONS, L. (2001-2016), *Atlas Lingüístic del Domini Català*, vol. 1-8, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [= ALDC]
- VIAPLANA, J. (1995), "Sobre la irregularitat verbal", *Caplletra*, 19, 333-348.
- WHEELER, M. W. (1993a), "On the hierarchy of naturalness principles in inflexional morphology", *Journal of Linguistics*, 29, 95-111.

- WHEELER, M. W. (2007 [1993b]), "El canvi flexional: els verbs en el català nord-occidental", a *Morfologia i fonologia catalana i romànica: estudis diacrònics*, Alacant-Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 101-138. [Traducció de "Changing inflection: verbs in North West Catalan", a MACKENZIE, D. i MICHAEL, I. (ed.), *Hispanic Linguistic Studies in honour of F. W. Hodcroft*, Oxford, Dolphin, 1993, 171-206.]
- WURZEL, W. U. (1989), *Inflectional Morphology and Naturalness*, Dordrecht-Boston-Londres, Kluwer Academic Publishers.

Comportament de la vocal àtona de les terminacions de primera i segona persona del plural *-em* (< -AMUS), *-eu* (< -ATIS)

<p>la mateixa vocal a totes les síl·labes travades</p> <p>■ [a]: <i>cantavas, cantàvam, cantàvau, cantavan</i></p> <p>■ [e]: <i>cantaves, cantàvem, cantàveu, cantaven</i></p>	<p>[e] davant de <i>-s, -n</i> i una altra vocal davant de <i>-m, -u</i></p> <p>■ /a/ ([ɛ]/[a]): <i>cantaves, cantàvam, cantàvau, cantaven</i></p> <p>■ [o]: <i>cantaves, cantàvom, cantàvou, cantaven</i></p>
--	--

Llevat que s'hi indiqui el contrari, els continguts d'aquesta revista estan subjectes a la llicència de Creative Commons: Reconeixement 3.0 Espanya.